

The book cover features a dramatic, war-themed illustration. At the top, a man in a dark military uniform and a woman in a headscarf are shown in a close embrace. In the background, a large group of soldiers on horseback is silhouetted against a bright, low sun on the horizon. The central part of the cover is dominated by a large, gnarled tree with bare branches. In the foreground, a green military cannon is angled upwards. The background is a fiery, orange-red sky. The publisher's logo, 'CF FOLIO', is in the bottom left corner.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Петро
ПАНЧ

Без козира

Історія України в романах

Петро Панч

Без козиря (збірник)

«Фолио»

2009

Панч П.

Без козиря (збірник) / П. Панч — «Фолио», 2009 — (Історія України в романах)

Петро Панч (1891—1978) (справжнє ім'я Петро Йосипович Панченко) — відомий український новеліст, романіст, автор казок для дітей. У роки громадянської війни він спочатку воював на боці петлюрівців (цей факт не афішувався за радянських часів), а потім перейшов до лав червоноармійців. Темі громадянської війни присвячений перший роман Петра Панча «Облога ночі». Гордій Байда, шахтар з Донбасу, все своє життя довбав вугілля в забої і не цікавився політикою. Але настали тяжкі часи: в рідній Калинівці хазяйнують німці, а на владу претендують також більшовики, петлюрівці, гетьманівці. Як жити далі? Тим паче, що сини Гордія обрали різні шляхи: старший, Клим, червоноармієць, а молодший, Ілько, анархіст. До книжки також включено повісті: «Без козиря», в якій описаний Брусиловський наступ російської армії, та «Голубі ешелони», що розповідає про трагедію петлюрівського офіцера Лец-Отаманова, який боровся за самостійну Україну, що мала стати за сестру всій Європі і Росії, але, як завжди, її намагаються віддати на поталу іноземним загарбникам.

Содержание

Облога ночі	5
Частина перша	5
Чорні хмари	5
Людським ходком	18
Лава сідає	24
По третьому пункту	30
Школа	39
Чекали на сигнал	44
Лягавий	55
Додому	60
Засідка	62
Конец ознакомительного фрагмента.	65

Петро Панч

Без козиря (збірник)

Облога ночі

Роман

Частина перша

Чорні хмари

На світанку землянка здригнулася від вибухів. Гордій Байда прокинувся. Охоплений тривогою, він почав прислухатись. Залишки сну ще туманили голову, і Байда не міг зразу навіть зрозуміти, що за день мав настати. Із стелі на обличчя сипалася глиняна луска. Так здригалася землянка тільки від гарматних пострілів, але останній раз червоногвардійські загони пройшли з батареєю через Калинівку, як тільки зійшов сніг. Вони йшли по болоту назустріч німцям і гайдамакам, що наступали з Катеринослава.

Згадка розвердила неприємні спогади, які ще й досі викликали досаду. Червоногвардійців була жменька. Вимучені, в старих шинелях, а то і в куцях піджаках, підперезані кулеметними стрічками, з гвинтівками різних систем, вони ставали супроти регулярної німецької армії, озброєної до зубів.

Гордій Байда, як колишній унтер-офіцер, розумівся на військовій справі, і коли Клим, його старший син, несподівано сказав, що й він іде з червоногвардійцями, це вже зовсім роздратовало батька. Іти на певну загибель! І він, насупившись, буркнув:

– Життя тобі набридло? Сиди й не рипайся!

Але Клим, мабуть, вирішив цю справу для себе остаточно, тому й відповів:

– Німці прийдуть, так і ви не всидите.

– Ото вони, мабуть, тільки про Калинівку й думають. Та й де ще ті німці!

– А ви будете чекати, доки над вухом стрільнуть?

Калинівка лежала при широкій дорозі. Могло трапитись, що якісь військові частини заскочать і до селища, з цим про себе погодився Байда. А коли прийдуть німці, то неминуче спитають за сина. Потерпаючи вже за можливі утиски і все ще не втрачаючи надії умовити Кліма, спитав уже лагідніше:

– А тут такі люди й не потрібні?

Клим, може, й розумів, що боротися з німцями буде важко, але що ж, так покійно й лізти до них у ярмо? Про його настрій свідчили роздратовані рухи і скупі слова.

– Скільки треба – залишать.

– Ну, ото ти й залишишся.

– То вже не вам це вирішувати. Є люди, які не тільки за свою шкуру тремтять. Читали, що в «Голосе солдата» пишуть?

– А хто ж буде вирішувати про моїх дітей – «Голос солдата»? А батьків голос уже нічого й не значить?

– Розумні батьки вже за рушницю взяли, щоб краще дітям жилося.

Це вже що? Яйця курей учать! Гордій Байда аж остовпів. Мало йому, що морочать голову різні Мостові! Очі, захищені під острішками брів, почали наливатися кров'ю. Діти вже почи-

нають йому перечити, наче він ще змалку не привчав їх до послуху. Але Клим мав уже власний розум і кулаки не менші за батькові. Дорікнувши батькові, він тільки на мить спалахнув і почав збиратися в дорогу. Вогка торбинка була порожня.

– Дайте, мамо, чисту сорочку.

Затуркана мати, висхла на роботі, знала чоловіків норов.

– Послухайся, синку, батька, – сказала вона благально. – Там і сорочки нікому буде випрати. Не йди!

– Куди там він піде! – крикнув батько, все ще певний своєї сили.

– До Червоної гвардії, тату! – пояснив простодушно Ілько, менший син. Заздрі вогники в очах видавали його настрій.

– І ти б, може, пішов? – кліпнув на нього батько. – Розпаскудилися як, тільки б байдики бити!

Клим укинув до торбинки вищерблену дерев'яну ложку, пару онуч, закинув за плечі рушницю на мотузці й надів шапку. У матері в запалих, вицвілих очах проступили сльози.

– Так ви сорочки не дасте? – Клим придушено зітхнув. – Ну, якось і так обійдусь.

Мати уткнулась у сухі долоні і почовгала до скрині.

– Ти чув, що я тобі сказав? – запитав батько, вже закипаючи від образи. – Чув, питаю?

– Чув, тату. А от ви, мабуть, не чули, що революцію хочуть задушити.

– А ти що, комісар? Роздягайся! – І він смикнув його за рукав.

Клим мав батькову вдачу. Густа кров ударила йому в обличчя. Він повільно обернувся і від рукава звів на батька очі. Вони блищали холодною сталлю, а м'язисте смугляве обличчя вібрало від стриманого гніву.

– Може, й комісар!

Таким Клима батько ще не бачив ніколи і мимоволі відступив. Його вразив цей опір. Два роки він працював з сином у одному вибої і вперше оце побачив його таким. Оскаженілий від думки, що він уже поступається перед дітьми, і від страху перед неминучими клопотами, Гордій Байда стиснув кулаки, схожі на довбні, і кинувся на сина. Клим напружився, схопив батькові кулаки і з досадою відкинув їх від себе, як грудки вугілля з вибою.

– Не чіпайте мене, тату! – Груді важко заходили під шинеллю.

Ілько, блідий від недокрів'я, з гострими плечима, забігав по маленькій кімнаті і злякано закричав:

– Перестаньте, перестаньте!

Клим, готовий до захисту, стояв з витягнутою вперед головою. На крутих в'язах випиналися жили.

– Не чіпайте, кажу! Краще нехай буржуї спробують моїх кулаків. – Нахилився, поцілував у сиву голову матір, а братові кинув: – Щоб ти допомагав батькам, а коли треба буде, то й більшовикам. Прощайте! – і вийшов з хати.

Гордій Байда розгублено подивився вслід. Його збентежило кинуте Климом: «Може, й комісар!» Він почав пригадувати попередні розмови з сином, передумувати сьогоднішню суперечку й відчув у Климових словах правоту. Але ж образа туманила розум. Батько, виходить, уже дурний! Тісна землянка, злидні, невідомість здавили враз його, як петля, накинута на шию. Розкидаючи важкими чобітьми стільці, він люто зиркав на дружину – хоч би писнула, хоч би на ній зігнати злість! Але переполошена Харита чорною мушкою прилипла до стіни в темному кутку й там ніби заціпіла.

Байда насунув на очі шапку й вийшов на вулицю. Майже з кожної землянки виходили шахтарі з торбинками за плечима й простували до кам'яного будинку, в якому містилася селищна Рада депутатів і біля якого стояли вже підводи. З кожним із цих шахтарів Байда працював не один рік під землею, і сум лягав йому на серце. Ідуть і прощай не кажуть! Розгніваний, розгублений, Байда проводив їх злими очима й машинально бубонів:

– Ідіть, ідіть! Ми вже своє відходили.

Того ж вечора червоногвардійський загін з новим поповненням покинув селище. Хтось високим тенором почав було пісню, але, не підтриманий іншими, стих, змовк.

Коли від будинку опустілої Ради депутатів від'їхала остання підвода, а з нею і голова Ради Федір Гливкий, у селищі враз запала глибока тиша. Заплакані жінки й припинили діти сумно дивилися в степ, де вже маячили тільки поодинокі темні цятки. Кожна попрощалася чи з сином, чи з чоловіком, а то й з коханим, і ніхто не знав, яка їх спіткає доля.

Все, що було молодого, завзятого й сильного, пішло степовими дорогами назустріч тривожним дням. У селищі залишилися або немічні, або старі. Вони заздрими очима дивилися вслід своїм друзям і глибоко зітхали. Залишилися й боягузи, які вже наперед напускали на себе байдужий вигляд. Гордій Байда озирнувся довкола і відчув себе спустошеним.

Ті, що чекали на завтрашній день, як чекають у морі на рятувальний пароплав, все ще ховалися в інженерській колонії. Їхні постаті з'явилися в бузкових сутінках тільки тоді, коли нарешті затих тривожний гомін і спорожнів майдан. Вони намагалися поки що не виявляти свого настрою, але вже й не крилися з ним, як раніше. Досі почуваючи себе як собака на човні, вони тепер ходили, ледве не танцюючи, навіть зодягайся вже в чистенькі тужурки, що їх з півроку переховували в гардеробах.

Гордій Байда стояв біля своєї землянки. На голому майдані висвистував холодний вітер, стрибала ще дітвора верхи на палицях та де-не-де жінка, повертаючись в осиротілу землянку, витирала рукавом сльози. Казарма нежонатих дивилася на майдан проваллями вже мертвих вікон. Сіре, одноманітне селище, в якому Гордій Байда прожив останні п'ятнадцять років, стало враз чужим, холодним і непривітним. Байді знову стисла серце образа, але вже не тільки на Кліма, а й на всіх шахтарів, що покинули його в опустілому селищі.

Проте сумління не давалось на облуду. Воно вже горіло їдким докором на його колючих щоках. Щоб виправдатися перед своїм сумлінням, Байда почав пригадувати, як на одному мітингу слюсар Максим Мостовий називав адміністрацію шахти кровопивцями, посіпаками. І Федір Гливкий туди ж. «Що вони посіпаки, то правда, – говорив до себе Байда, – але між ними є й гарні люди. Хоч би інженер Григорій Петрович, завжди тобі «здрастуй» скаже, слова поганого від нього не почувеш. Або візьмемо й конторника Погоду – і за більшовиків, і до більшовиків однаковий: за шахтарем руку тягне. А Мостовий – «посіпаки»! Директора Едуарда Едуардовича довели до того, що мусив уночі втікати. Хто ж таки з них погодиться, щоб якісь там шахтарі лічили хазяйські прибутки? Раніше при ньому й писнути ніхто не смів, таке цабе, а тут звичайний слюсар просто у вічі – «кровопивця»! І не бояться, кляті хлопці! А Гливкий ще й припечатає».

Табельник Федір Гливкий, ставши головою селищної Ради, хутко зрозумів, до чого хилила адміністрація шахти. Щоденні аварії під землею були справою саботажників, і Гливкий, розмовляючи з інженерами, не намагався підшукувати ввічливі слова. «Думав, як партійний, – бубонів Байда, – так може всім уже верховодити. Ну, й показали нам дулю. А стоїть шахта – шахтареві смерть. От про що треба було подумати».

Вишукуючи для себе виправдання, Гордій Байда прийшов до висновку, що він не сходинється з більшовицькою тактикою: «Програма у них швидка: усе зразу хочуть. А як на мене, то краще – тихше їдеш, далі будеш. От яка моя програма!»

Прийшовши до такого висновку, він зітхнув так, ніби скинув з плечей важкий мішок, і пішов до хати.

У розпорядженні шахтарів червоногвардійці залишили тільки дві берданки, але адміністрація шахти, знову відчувши себе повноправним хазяїном, взялася сама нести охорону. У техніка Сивокоса на плечі висів новенький карабін, бухгалтер Пантелеймон Петрович вийшов з мисливською рушницею, а штейгер Варивода з браунінгом, так, наче й не було наказу від ревкому здати всім вогнепальну зброю.

Самоохорона тинялася тільки в інженерській колонії. До Собачіївки¹ вона обачно не наверталася, бо шахтарі знову почали збиратися гуртками перед землянками. Вони вже чули про поведінку німців з робітниками і не могли перебороти в собі бажання погостити з ким-небудь про те, що чекає на них завтра. До одного такого гурту підійшов слюсар Максим Мостовий з берданкою за плечима. Він був ще молодий, високий і плечистий, білявий з лиця і з сердитими очима. Нещодавно Мостовий прийшов із фронту, де служив у саперах і був поранений у руку. Ще й досі він носив потерту шкіряну куртку й такий же шкіряний картуз. Максим Мостовий виступав на всіх мітингах з гострими і дотепними промовами, і за це його любили шахтарі.

– Чого зажурились? – спитав Мостовий.

– А то, скажеш, нема чого?

– Залежить від того, як дивитися на справу. Коли на річці скресне крига, такого не бувало, щоб її затримав якийсь місток. Отак я дивлюсь і на спробу Центральної Ради та й німців затримати революцію. Не вийде, люди добрі! І ви, доки не підпишуть з нами колективної угоди, на роботу не ставайте!

– А ти хіба залишаєшся?

– Я інвалід, – ухильно відказав Мостовий.

– Ну, так і не базікай тут, – сказав кріпильник Задоя. – Минулася ваша влада.

– Ваша теж не повернеться.

У цей час повз гурт шахтарів проходив молодий інженер. На його плечах була все ще робоча шахтарка.

– Куди це ви простуєте? – запитав Мостовий.

– Хочу десь підводу найняти.

– Тікаєте?

– Не тікаю, а не хочу працювати на німців.

– Правильно робите, Григорію Петровичу, я вам допоможу з підводою.

Майже опівночі на селище повернувся червоногвардійський роз'їзд. Вів його Клим Байда, який сидів у сідлі, як справжній командир. Люди все ще не розходились.

– Не було ще? – спитав Клим на гурт.

Всі знали, про кого йде мова, але, уникаючи цього слова, глухо відповіли:

– Не було.

Роз'їзд виїхав за селище, покрутився під місяцем у полі і знову через Калинівку поскакав на схід. Шахтарі почали розходитись. Самоохорона, побачивши знову червоногвардійців, теж зникла. Тепер до самого ранку тишу будило тільки ритмічне чохкання паровика, що висмоктував із шахти воду.

О десятій годині ранку в степу показався німецький роз'їзд із списками. Чорний прапорець летів над вершниками, як ворон. Просто на Калинівку скакали ті, що протягом чотирьох років сповнювали сльозами серця і очі мільйонів, від кого в багатьох ще боліли рани. Скакали ті, яких і в полі, і на заводах зустрічали прокльонами, ті, на яких чекала з надією більшість інженерської колонії.

Сяючи новими гудзиками і значками, адміністрація шахти ще спозаранку топталася з родинами на вулиці. Хто все ще не покладався на чутки і носив свої значки в кишенях, тепер відбігав кудись у закапелок і хутко начіплював їх на кашкет.

– Кажуть, Григорій Петрович утік уночі.

– А ви хіба були іншої думки про нього? Вірою і правдою служив комітетам, на що ж він може тепер розраховувати, крім заслуженої розплати?

– І штейгера Зеленого не видно, і конторника...

¹ Так називалися найубогіші околиці селищ, заселені шахтарями.

– Мабуть, усе ще не вірять, що кінець Радам. Завтра полізуть у шахту як миленькі. Які можуть бути сумніви? Німецький командир щойно запитував по телефону Ігоря Болеславовича: «З боєм чи без бою брати Калинівку?»

– Справді? І що він відповів? Ігорю Болеславовичу, що ви відповіли німецькому командирові? Хто це запитував, генерал?

– Ну, звичайно, генерал! – відказав інженер Дзіковський, завідувач шахти, обдаровуючи всіх золотою посмішкою. Він був знову тут хазяїн. – А що ще можна було сказати? Просимо ласкаво, сказав. Бітте, гер генерал!

– Хто б наважився з ними битися?

– А Федір Гливкий! – Від сміху інженер Дзіковський аж почервонів.

Хвилюючись од наближення зустрічі, мешканці колонії скупчилися перед конторою на майданчику, посиланому жовтим пісочком. Під весняним сонцем блискавками мерехтіли списи, а коні викресували із бруківки іскри. На головах вершників сиділи круглі зелені каски. Гордій Байда навіть здалеку бачив, якою радістю сяяли обличчя мешканців колонії, і в нього стислося серце.

– Іч, які рідні стали. А на ворога й супостата давно посилали людей?

Роз'їзд зупинився перед конторою. Командира загону поштиво обступили інженери і один поперед одного почали показувати в степ, куди відійшли червоні. Дехто вже без опаски тикав пальцем і на Собачіївку, де купками стояли шахтарі і спідлоба дивилися на непрошених гостей.

– Чого ж ти не радієш? – Байда зняв з плеча чийось важку руку й озирнувся. За ним стояв Гнат Убогий з більмом на оці. Вугілля так в'їлося йому в тіло і в одіж, що й сам він був схожий на колючу грудку вугілля. Байда був певний, що Гнат пішов з червоними, і, побачивши його, зрадив, що не сам залишився, але глузливі нотки його роздратовали: такого ще не було, щоб Убогий, якого він привчав до роботи у вибої, дозволяв собі глузувати з нього. І щоб досадити Гнатові, буркнув, киваючи на сірі френчі:

– Ці наведуть порядок.

– Не те що совдепи.

– Цих ти послухаєш.

«Звідки в нього ця задержуватість взялася? – здивувався Гордій Байда. – Слова, бувало, не витягнеш з нього».

– А ти що, залишився, може, ораторствувати?

Убогий тільки роздратовано підсмикнув штани. Підійшов Семен Сухий, теж вибійник. У протилежність Убогому, він був білявий, ніби вимитий, ясні очі дивилися завжди лагідно, вуса звисали, як пучки соломи. У Сухого син теж пішов з червоними.

– Розпитують про нашого брата, – сказав він до Гната так, ніби й не було тут Байди. – Ходімо краще з очей.

Шахтарі почали зникати в своїх землянках, і на майдані хутко залишилися тільки цікаві до всього діти та кріпильник Задоя з такими, як сам. З поведінки Гната Убогого й Семена Сухого Байда зрозумів, що вони вже знають, як він вирядив сина. Байда зсутулився, ніби йому поклали на плечі ношу, і собі потяг до землянки.

За першим роз'їздом у Калинівку вступив авангард, співаючи «Deutschland, Deutschland über alles!». Попереду їхала тачанка з кулеметом, а позаду – з мортиркою. Залишивши варту на телефонній станції, авангард підтюпцем поскакав на схід. Потім приїхали квартир'єри і пописали крейдою на кожних дверях якісь незрозумілі слова. Заглянувши в землянку до Гордія Байди і побачивши вогкі стіни, мокру долівку, вигнуту стелю і одне каламутне віконце над самою землею, квартир'єри скривилися й пішли, нічого не написавши на дверях. Гордій Байда спочатку злякався їхньої появи, а тепер образився з такого зневажливого ставлення і провів товстозадих солдатів сердитим поглядом.

– Думали, у нас хороми. Хазяїнові пхекай, а не мені!

Кайзерові полки в сірих френчах, зелених касках або м'яких кашкетах із значком, схожим на куряче око, ішли через Калинівку до пізнього вечора. Від їх розміреної ходи і важких кованих возів у землянках тріскалися стелі й деренчали блаженські шибки. Вслухаючись у розмірені кроки полків, хто з задоволенням, а хто з сумом приходив до висновку, що загони червоних повернуться назад, мабуть, не скоро. Гордій Байда сидів проти віконця. Перед його очима безперестанку плелось мереживо із ніг, коліс і кінських копит. Ілько десь ловив гав на вулиці, а Харита зовсім нечутно, мов тінь, снувала по хаті. Проте, навіть не озираючись, він відчував докірливий погляд її вицвілих очей. І, виправдуючись, сказав сердито:

– Що я – ворог своїй дитині? Але перед ким вони цапа стають? Перед німцями? У мене вже в очах рябіє від самих тільки шпиць. А сидів би дома, ніхто б і не чіпав.

Затуркана Харита не сміла мати своєї думки, вона навіть плакати не сміла, щоб не дратувати чоловіка, а тільки зітхала, підперши долонею щоку. Може, й не чіпатимуть, хіба вона знає.

Але ще того дня з одним полком привели гурт пов'язаних хлопців із сусідніх рудень. Вони були босі, роздягнуті, з червоними плямами на сорочках. Солдати, що з широкими багнетами на рушницях оточували їх, щось сердито джержотіли. Потім з вдоволеною посмішкою гукнули до натовпу:

– Большевік капут!

Осторонь, намагаючись не привернути до себе уваги, топталися жінки в драних спідницях і поодинокі чоловіки. Вони дивилися на пов'язаних очима, сповненими жалю й страху.

Зовсім інший настрій відбивали очі під капелюшками.

Марія Іванівна, дружина техника Сивокоса, колишнього офіцера, не вміла розбиратися у військових рангах і з підкресленою грайливою посмішкою зупинялася на тих, у кого було найбільше бурульок і цятток на френчі. Її щокі спалахували рум'янцем і зрадливо видавали приховане почуття. Несподівано її погляд зіткнувся з поглядом, не схожим на інші. Робітник із зв'язаними за спиною руками дивився просто на неї і глузливо кривив свої покусані губи. Страх остудив Марії Іванівні кров. Вона з витягнутим обличчям штовхнула свою подругу. Тепер уже вони обидві не знали, куди подітися від цього пронизливого, глузливого погляду. Марія Іванівна почервоніла по самі вуха, а її подруга враз найжачилась і, втративши всю грайливість, з перекирвленим обличчям прохрипіла:

– У, мурло!

Гордій Байда стояв збоку. Пов'язані робітники були, мабуть, з тих, що позалишалися дома, певні, що їх не зачеплять. Такої ж думки ще вчора був і він. Знову заворушилося почуття гризоти, але тепер його починав брати вже й страх.

Байда перехопив погляд зв'язаного робітника.

«Той же тобі Клим, – уже співчутливо подумав він. – Шахтарська кров. Від одного погляду бариньок морозом обсіпає».

Марія Іванівна зі своєю подругою пішли додому роздратовані, зі сполошеною радістю, а пов'язаних шахтарів погнали далі по вкритому курявою шляху. Байда теж попростував вулицею. Він ішов, сповнений неприємного почуття, без будь-якої мети. На розі завулка стояв солдат у касці, мабуть, чогось шукаючи, він озирався довкола.

Попереду Байди поспішав кудись Василь Моренко, коногон, молодий ще хлопець. Солдат щось заджержотів до нього. Той, не розуміючи нічого, знизав плечима. Солдат уже роздратовано викрикнув якесь слово. Василь Моренко махнув рукою і, рушивши далі, кинув:

– Не знаю!

Солдат враз оскаженів і схопився за зброю. Хлопець, побачивши зведений на нього револьвер, кинувся в завулок. Розлютований солдат закричав:

– Большевік, большевік! – і погнався за хлопцем.

Потім у завулку пролунав постріл, а за ним – короткий переполошений крик хлопця.

Байда спочатку нічого не зрозумів. Він хотів і собі повернути в завулок, але постріл прибав йому, як грім, а Василів крик і зовсім настрашив.

– Убив, мабуть, хлопця! Ну ти подумай, – говорив він, прийшовши захеканий додому, – ні за що! «Большевік, большевік» – і вже стріляти!

Харита сполошилась. Ілько з самого ранку не показувався на очі.

– І собі десь набігає лиха. Може б, ти до крамниці заглянув.

Ілько міг бути біля крамниці, де, не маючи іншого пристановища, завжди топталися шахтарі. Згадавши про крамницю, Харита несміливо сказала:

– Подейкують, що німці красного товару привезуть.

– Мабуть, усього навезуть, аби тільки ребра витримали. «Большевік, большевік!» – і стріляє. Василь, правда, водився з тими, так у нього ж на лобі не написано. Це так і в мене міг стрільнути.

– А ти сиди в хаті.

– Клим таки правду казав: «Легше в двір не пускати, ніж з двору виганяти». Піду послушаю, що вони ще накоїли.

У Калинівці була тільки одна маленька крамниця з трьома скрипучими приступками. Побачивши в селищі німецьке військо, крамар широко відчинив двері. Першим забіг солдат з обозу, посміхнувся на весь рот і закріпив аж три шматки сала, а крамареві тицьнув новенький банкнот. Крамар хоч і не знав вартості цих грошей, але вдячно закивав головою. Марка пішла по руках шахтарів і хутко обернулася на сіренький клаптик паперу.

– Сказано – культура, – з захопленням дивився на папірець опецькуватий кріпильник Задоя. – Гроші і ті новенькі.

– А скільки тут? – питали шахтарі. – Бо той солдат і про ціну не довідався.

Задоя забігав масними очима, як миша під руками:

– Німець не обдурить.

– Не те що ти!

Забіг ще один солдат. Побачивши стільки поживного, він аж заплямкав губами. Цей дав крамареві вже монету з хижим орлом. Крамар і йому вдячно закивав головою, а шахтарі почали підкидати її на порепаних долонях.

– Ти ж в яку газету, сучий сину, загортаєш сало?

Крамар, бажаючи підкреслити, що його погляди на газету «Голос солдата» не розходяться з поглядами штейгера Вариводи, презирливо скривив губи:

– Кому вона тепер потрібна?!

– Та ти вникни, дурню, що в ній написано! Прокламації роздаєш!

Крамар злякано й поспішно загорнув сало в цупкі аркуші з якоїсь бухгалтерської книги, а газету тримало вже кілька шахтарських рук.

– Де тут?

– Ану, читай.

Гнат Убогий, просунувши й собі голову, знайшов відозву Раднаркому Донецької республіки на першій сторінці.

– Почитаємо. «Ворог біля воріт столиці... Революція кличе, революція вимагає – до зброї! До прапорів! Хай у ці дні всі виконують свою повинність до краю, хай раби й боягузи посоромляться зі своєї підлоти... Хай сичать гади, хай стогнуть боягузи!»

– Інтересна газетка.

– Чого ж ти зостався? – уципливо запитав Варивода. Його лиса голова була схожа на жовту диню.

– Тебе не спитав! – огризнувся Убогий.

– Пожалуйста, пожалуйста, – іронізував Варивода, обмахуючи з лисини густий піт. Зсередини кашкета виходила пара. – Ваші ж кличуть нести голови. Може, ще не остогидли фронти!

– Так це про вас тут і згадують! – сказав, підморгуючи до гурту, Семен Сухий.

– Де? – не зрозумівши його, спитав Варивода, все ще орудуючи хусткою.

– А ось: «Хай сичать гади, хай стогнуть боягузи!»

Серед шахтарів розлігся регіт. Штейгер злими очима обвів присутніх і, не знайшовши собі підтримки, шмигнув із крамниці.

– Викусив!

– Аж ноги заплітаються!

Крамар був збентежений. У нього залишилося цієї газети ще кілька примірників.

– Та ти не ховай її, дурню, – сказав Гнат Убогий. – Роздай німцям, може, й серед них знайдеться порядна людина, і німці не всі однакові, прочитає й подумає, які вони тут бажані.

Хтось приніс звістку, що Моренкові солдат прострелив ногу.

– Скалічив на все життя хлопця.

Це викликало серед шахтарів обурення: хоч би було за що!

– Оце в них така культура?

– А треба уважати німецького солдата, – сказав Задоя, – раз запросили.

– Ти запрошував, так і уважай, коли тобі хочеться!

Надвечір до крамниці під'їхав критий брезентом грузовик, з якого визирали німецькі солдати в м'яких кашкетах з гудзиками посередині.

– Везуть, везуть! – зарепетував Задоя. – А що, не я казав? Це такий народ, що не обдурить. Я перший у черзі.

Тим часом зайшло троє солдатів. Вони мовчки оглянули крамницю і, не звертаючи уваги на намагання крамаря розпитати, чого їм треба, почали виносити сало, смалець, ковбаси й мануфактуру. Полиці засвітили ребрами. Один із солдатів у великих опуклих окулярах написав щось на клаптику паперу і з посмішкою на білявому обличчі сказав:

– Полюшайт фон дивізіон.

Крамар і тепер хотів вдячно кивнути головою, але Гнат Убогий розсміявся:

– Після дощика в четвер!

– Не сьогодні, так завтра привезуть, – розгублено твердив Задоя.

Увагу тих, що були в крамниці, привернув крик на вулиці. Репетував селянин на возі, запряженому сірим жеребцем. Двоє німецьких солдатів, вхопивши за вуздечку коня, силкувалися спрямувати його під паркан, а селянин, хльоскаючи його по гладких крижах віжками, звертав на дорогу. Молодий жеребець, затятий вудилами, здригаючись від ударів, ставав на дибки й крутив воза на місці. Підбіг третій солдат і схопив у свої руки віжки.

Під парканом жеребця випрягли з воза, а отетерілому селянинові видали білий клаптик паперу. Папірець, списаний олівцем, пішов по руках шахтарів. Зрозуміти його зміст, крім цифри «24» і «1918», ніхто не міг. Але цифри визначали тільки дати: 24 квітня 1918 року.

– Полюшай, дядьку, фон дивізіон! – похитав головою Гнат Убогий.

– Може, й виплатять, – уже непевно сказав Задоя.

До крамниці ввійшов Максим Мостовий. Почувши останні слова, він роздратовано сказав:

– Виплатять, тільки не нам, а панам! Гадаєте, німці за одним салом прийшли на Україну? Центральна Рада видала вже наказ: «Продовжувати жити в старих умовах».

– Щоб назад, значить?

– Ото-то ж бо й є! Пани з Центральної Ради хочуть руками німецьких білогвардійців задушити російську революцію! А тоді, шахтарю, сиди знову під землею по дванадцять годин, роби, дядьку, на пана, як робив. Он уже видно, як вони хазяйнують. У Григора кабана забрали,

у Мотрі скриню геть вичистили. Але це ще б нічого, а то вже розстрілювати починають. У Софіївці, кажуть, розстріляли без суду п'ятьох хлопців, що були в Червоній гвардії.

– Ну а батьків не трогають? – переполошено спитав Гордій Байда.

– Не турбуйтеся, дядьку Гордію, німці знають, що ви для них не страшний. – Мостовий взяв пачку махорки і вже на порозі крамниці кинув: – Так що не ждіть, товариші, добра, як сказав Тарас Шевченко.

– Так у дивізії? —допитувався збентежений дядько. – А коли ж?

– Та ти ж чуєш: після дощика в четвер! – відказав шахтар.

За Мостовим пішов із крамниці Гнат Убогий. Гордій Байда розгублено подивився їм услід. Він ще міг припустити, що Гнат Убогий залишився в селищі, може, через більмо на оці. Сліпий на одне око на військовій службі все одно, що віз без колеса, але чому залишився Максим Мостовий? Парубок хоч і сухий, але кремезний, а до того ж розумний: як відбрав мене! Із Федором Гливким та з Климом дружив. «Чи не цього, бува, вони залишили? – спитав він себе, згадавши Климові слова. – Бо й цей кричить: “Революцію задуть!”»

Його розбирала цікавість. В надії щось вивідати у Гната він і собі пішов слідом у завуллок. У завулку назустріч йшла молодиця з коромислом на плечах, упрілий німецький солдат згинався під в'язкою сіна, стягнутого черезсідельником. Перед солдатом розбігалися, балансуєчи на крилах, попелясті кури, але ні Гната, ні Максима ніде не видно було. Це ще збільшило Байдину цікавість.

Того дня він так і не побачив Гната Убогого, а на ранок уже рознеслася чутка, що на четвертому номері німці зробили вночі облаву і захопили в одній землянці Максима Мостового. Взяли й Семена Сухого, який теж чомусь був там. Ходили чутки, що до цієї справи був причетний кріпильник Задоя.

Два дні через Калинівку тяглися сірі полки і зникали в куряві на шляхах, що вели на схід і на північ. У селищі залишилися тільки невелика команда, і на дверях директорового будинку з'явилася дощечка з чорним написом «Комендатура». До цієї комендатури і викликали голову спілки «Горнотруд» старого робітника Лук'яненка.

Молодий лейтенант у пенсне і з сигарою в зубах зустрів його, сидячи в м'якому фотелі за дубовим столом.

– Гер президент, – сказав він вкрадливим голосом, плутаючи слова, – чому робітники волен ніхт працювати?

Голова спілки м'яв у руках шапку й сипло кашляв. Його душив уїдливи́й дим сигари й незрозумілі слова. Від натуги лоб, порізаний зморшками, заросився рясним потом.

– Чого, питаєте, не працюють робітники? А мабуть, тому, що хазяїн не захотів.

Лейтенант зробив великі очі і, ніби щоб краще придивитися, поправив пенсне.

– Віль ніхт хазяїн?

– Ну да, хазяїн. Не захотів підписати колективної угоди й зупинив шахту. А може, навмисне, щоб вугілля не виймати!

– Унд хто зробив дізе колективіше контракт, гер президент?

Голова спілки наморщив лоб. Піт уже струмками котився в неголену срібну бороду.

– Що ви кажете? Хто зробив контракт? Наша професійна спілка.

– А-а, ваша спілка, – протяг лейтенант з задоволенням і подався на ліктях уперед. – Артем теж у ваша спілка? Ви понімаєт: большевік пан Артем? Він стоїть на контракт!

– А що ж, як Артем? Доручили робітники – й підписався. То така справа. От мене настановили за голову, а я, може, й не хотів, – і він зморено витер лоба кепкою, чорною від сажі.

Лейтенант відкинувся на спинку фотеля. Мабуть, втративши надію вплинути на цього робітника вдаваною щирістю, він заговорив уже роздратовано:

– Вам відомо, що нас запросив Українська Центральна Рада. Ми прийшов. Рада тепер має до Німетшина борг.

Вона мусить платити борошно, сало, цукор, вугілля. Може, гер президент думає, що дас борг ніхт виконувати?

Робітник знизав плечима:

– Звідки ж шахтарям знати якісь там таємні угоди Центральної Ради? Ми її не обирали. Пльовоє дело – сало, цукор, борошно, – ми й самі їх не бачимо!

– Ви обирав Рада депутатів?

– Що кому до вподоби, – відповів робітник, але схаменувся і заперечливо покрутив головою. – Спілка в політичні справи не втручається.

– А це ніхт політична справа? – І він тицьнув йому клаптик зім'ятого паперу.

Лук'яненко зирнув на нього одним оком. Він читав його ще вчора на паркані. Від руки було написано:

«Товариші!

Німецькі білогвардійці, як сарана, сунуть на Донбас! Але проти іноземного іга український народ піднімає визвольну війну!

Тримайтесь міцніше! За нами правда! У нас сила!

Ми переможемо!»

– Перший раз бачу.

– У вас єсть хорош робітник, – і лейтенант із списку назвав декілька прізвищ. Це були «ховалки», як Задоя, що прийшли на шахту, аби уникнути мобілізації на фронт. – Вони хочуть працювати. У вас єсть плохой робітник, – і він знову зачитав декілька прізвищ, між якими голова спілки почув і своє.

– Для них ми іммер знаємо много лютше місце. – Лейтенант звівся з-за столу і, пристукуючи пальцями по столу, закінчив: – Терміну даваю один день до вечір. Завтра я буду командував сам, без президент! Ми прийшов давить большевіков, а не читати ваша прокламація!

З непокритою головою Лук'яненко вийшов на вулицю і першим побачив Задоя.

Кріпильник саяв від задоволення.

– Чув? – кинув він ще здалеку. – Завтра стаємо на роботу! Німці народ акуратний – ледарів не люблять!

На другий день шахта почала працювати.

Довідавшись про загрозу німецького коменданта і про список, Гордій Байда збентежився. Тепер він щохвилини чекав, що його схоплять. «Де, скажуть, син?» І може, ще поведуть зв'язаним через селища і мордуватимуть, як більшовика.

На другий день на порозі справді з'явилось двоє німців з рушницями.

У Байди неприємно затрусилися ноги. Не давши навіть переступити солдатам порога, він, виправдуючись, мов на допиті, поспішно заговорив блідими губами:

– Хіба він малий! Пробирав умовляти, а тепер діти дуже слухають батьків?

Солдати штовхнули його з дороги й ступили до хати. Один був кремезний, з похмурим, вузлуватим обличчям, з круглим великим носом. Він був набагато старший за другого, блакитноокого рожевого хлопця з вицвілим, як у пастухів, волоссям. Вони окинули допитливими поглядами вогку землянку. Ілько злякано кліпав над мискою. З недонесеної до рота дерев'яної ложки капала на стіл сіра юшка. Харита в позі приреченої до страти прикипіла до долівки серед хатини.

– Рефольвер! – сказав старший солдат, не слухаючи Байди, і багнетом підняв на ліжку тверду засмальцьовану подушку. Молодший зазирнув у пічурку.

– Ружіє надо!

Байда, все ще не розуміючи, чого вони прийшли, продовжував виправдуватись:

– Ось спитайте старої. Харито, хіба я йому не говорив – на загибель ідеш і нас під біду підводиш!

– Хіба в нього свого розуму немає? – проговорила Харита, не сходячи з місця, лише ворухнувши пересохлими блідими губами. – Тільки що нежонатий.

– Ружіє надо! – повторив молодий солдат і заглянув через поріг до хатини.

Байда нарешті зрозумів, чого від нього хочуть солдати, і знизав плечима:

– Яке там оружжє! Зроду-віку в хаті не було. Нема, нема! – і для більшої зрозумілості замотав головою. – Нема, нема оружжя. Шукайте! – Він навіть сам почав перетрушувати своє збіжжя, що тхнуло важким, прілим духом.

Але солдати ніби й не збиралися робити трус. Старший опустився на ослінчик і поклав на стіл руку з вузлуватими, затужавілими пальцями. Між вказівним і великим могла вільно вміститися рука його блакитноокого товариша, який теж підійшов до столу. Вони ще раз окинули вогкі кутки землянки й чомусь похитали головами. Потім обидва звели очі на Байду й криво посміхнулись. Молодший щось сказав, старший з доброю посмішкою на загрубілому обличчі закивав головою, глибоко зітхнув і знову глянув на Байду.

– Большевік?

Байда губився з поведінки солдатів, але від такого запитання йому стало тепер зрозуміло, що вони прийшли по нього, і Байда, враз захрипнувши, знову почав виправдуватись:

– Та що ви, товариші, який же я більшовик?

Солдати знову посміхнулись.

– Товариш, та, та, товариш! – І старший поплескав Байду по спині. Потім вивернув перед його розгубленими очима свою широку долоню. Вона була схожа на стару порепану підосху. Криві пальці росли із сизих, як вичовгані залізні плити, мозолів.

– Товариш! – повторив він і звівся з ослона.

Байда тепер не знав, чи треба якось виправитись, чи повторити: у солдата була мозолиста рука робітника.

На порозі з'явився в сірій папасі з червоним верхом гайдамака. Він окинув поглядом землянку, як карцер, у якому сидів уже спійманий бунтар. Розкидане на ліжку й по хаті шмаття доводило, що трус уже відбувся. Солдати нахмурились.

– Тягти? – кинув гайдамака на Байду.

Старший солдат ще раз копирснув багнетом подушку, покрутив заперечливо головою й махнув гайдамаці на двері.

Байда, все ще ошелешений, але з почуттям вдячності до цих солдатів, ступив за ними. Старший озирнувся і з посмішкою сказав:

– Цюрік!

Байда розгублено знизав плечима і, відчувши тільки зараз надмірну втому від пережитого хвилювання, знесилено опустився на ослінчик.

– Чи мені здалося, – заговорила чомусь пошепки Харита, – якісь вони не німецькі. Як посміхнувся – ну наче рідний брат.

– Майстеровий, мабуть, – сказав Байда, важко дихаючи, ніби сходяв на високу гору.

– А гайдамака, бачив, якими очима позирнув? Не припусти господи, щоб приснився. І де вони такі плодяться?

Ілько побачив у вікно, що гайдамака з солдатами зникли в сусідній землянці.

– Пропаде Кіндрат, – сказав він стурбовано. – У нього рушниця захована.

– Гайдамака погубить, – погодився й Байда.

– А ми його зараз видуримо з хати.

І мати не встигла сплеснути в долоні, як Ілько уже був надворі.

Байда ходив розгублений, аж доки не відпустили Семена Сухого, в якого була така ж сама провина, хіба що його син ще до того, як пішов до Червоної гвардії, застрелив одного

чорносотенця. Сухий не зрікався сина, як Байда, але й не часто згадував. Зустрівшись, вони кивнули головами.

– Ну?

– За сина допитували, – відповів Сухий.

– Я так і думав. Які з нас, Семене, більшовики?

– Як батіг з клоччя, Гордію. Он Херсон аж два тижні відбивався, а ми заховались у землянки й сидимо, як ті шури.

Хоч і образливе було порівняння, але біс його бери. Байді було приємно, що Семен не цурається його.

– Гадаєш, до мене не приходили?

– А ти, мабуть, похвалився, як випровадив сина?

Байда почервонів. «Знову? Ну випровадив, ну погарячився, так що ж тепер, каятись при всіх?»

– Бо не люблю, коли яйця курчат учать.

– А чому й не повчитись, Гордію? А твій син і вродою, і розумом – усім узяв.

– Та й пішов байдикувати, – сказав Гордій, злий уже з того, що знову, мабуть, посвариться з Семеном. Але поступатись не став. – Наче тут нічого було робити.

– То такі байдики, що й ти ще, може, в них підеш.

Гордій Байда ворухнув ногою підборіддям.

– Ще що скажи! Ні, воюйте самі, коли маєте охоту, а я собі потихеньку буду цюкати вугілля.

– Нехай знову Сивокози тягнуть з тебе жили?

– Тепер і вони шовкові стануть: не ті часи, Семене.

– Побачиш, Гордію! – Сухий торкнувся шапки й пішов на виселок. – Правду казав Мостовий: «Не ждїть добра».

– А куди його запроторили?

– Кажуть, погнали на Катеринослав.

– І Гната Убогого?

– Про Гната не чув.

– Чи вони, бува, з Максимом не в комуністах? Може, їх тут на розплід залишили?

Сухий насупив вицвілі острішки брів, зирнув сердито на Байду.

– Ти дужче кричи!

Повітря струсонув далекий вибух.

На обличчя зі стелі знову посипалася біла луска, ліжко під ним здригнулось. Байда широко долонею скинув з обличчя крейду й ворухнув довгими вусами. Нарешті згадав: під селищем ось уже другий місяць проходили новий штрек, і саме під його землянкою палили бурки. Він гірко посміхнувся. Яка могла бути тепер канонада, коли червоні давно вже відійшли за межі України? Німці порішили навіть Центральну Раду з Петлюрою, з ласки якої прийшли на Україну, а замість неї настановили гетьмана Скоропадського.

– Да-а, – покрутив він сивою головою, – як не цар, так гетьман, як не поліція, так варта, а ти скачи, враже, як пан каже. І революція ніяка їх не бере!

Можу, тому, що ні варта, ні німецьке командування, крім одного допиту за Кліма, його більше не чіпали, Байда вирішив, що з ним, мабуть, тому так панькаються, що він гарний робітник.

– Кадровиків, Семене, завжди і скрізь шанують, – заговорив він так, ніби Семен Сухий сидів перед ним. – А ледарям скрізь однакова шана. Клим – це інша річ. Ніхто його ледарем не назве, кращий вибійник був. Може б, і його не чіпали. А то: «Весь мир розрушим! Диктатура!» От і довели до диктатури: писнути не можна. А варта вже так більше за поліцію нахальничала.

Те, що творилося на окупованому німцями Донбасі, вражало Байду в саме серце. А коли він думав над тим, що ця армія чотири роки воювала з російським військом, та ще й з військом Антанти, він не бачив уже ніякого просвітку і безнадійно махав рукою. Під впливом таких настроїв непомітно для себе він змінив уже своє ставлення і до Кліма, і до більшовиків. Але Байда знав, що коли позбудеться роботи, його завтра викинуть із землянки, фунта хліба навіть ні за що буде купити, і він мовчав. Мовчав ще й з упертого самолюбства, а йому нестерпно кортіло поділитися з ким-небудь думками, а найкраще б з таким приятелем, як Семен Сухий. Не заходив більше і Ганс. Так звали німецького солдата з широкими долонями. Після трусу Байда знову зустрівся з ним у пивній і на мигах з'ясував, що Ганс дійсно тесля із мебльової фабрики. Оглядаючись на своїх земляків, Ганс тільки крутив головою, тихо казав: «Се іст во!» – і стискував під столом кулак. Потім Ганс якось зайшов до землянки і сказав, сумно похитавши головою, що його приятеля, молодого солдата з блакитними очима, заарештували. Гордій Байда зрозумів, що той солдат був комуніст. «Ех, – подумав тоді Байда, – оце б Клим з ним побалакав!» Він уже знав, що Клим теж комуніст. «Того ж він і кулаків моїх не злякався! Моя порода. Це не Ілько – материн сосунець».

Він зирнув у куток. Ілько спав під блаґеньким ряденцем на долівці. Він був схожий на Кліма, тільки з обличчя гостріший, і мав не чорний, а русявий чуб. Ніс уже лущився від весняного вітру. Ілько дихав спокійно, і груди коливалися ритмічно, кожен раз полохаючи мух, що вже дзвінко петляли по хаті.

Гордій Байда рипнув ліжком і скинув ноги на долівку. На рип визирнула з хатини його тиха і затуркана дружина:

- Нехай ще трошки позорює.
- Минулося зорювання: гудок, мабуть, скоро буде.
- Хіба що, варта нові закони заводить?
- Якби-то нові.

Харита сплеснула руками:

- Оце й революції кінець. Хоч би дали спину розправити.
- Набавили ніби годину. Знову дев'ять годин сиди під землею.
- А я що чула: пани повертаються.

Гордій Байда і без того був роздратований, а звістка про панів вдарила, як батогом.

– Нехай повертаються, нехай! – Сердито зірвав цеберку і, пригнувши голову в дверях, пішов надвір умиватися.

Харита винувато закліпала очима. Хіба їй потрібні пани? Вона добре знала, що за старого режиму, за панів, шахтарі працювали по дванадцять годин підряд, брудно жили, рано вмирали, а то й гинули в шахті. Все життя вона трусилася, щоб чоловік не позбувся роботи, щоб не довелося йти, як іншим, просити з торбою попід вікнами. Сталася революція. Трохи розігнули спину шахтарі. Білі козаки напосілись – то Каледіна посилають з Дону, то Краснова. Зовсім розігнали людей. Хто на Росію пішов, а інших вбили. Усі балки загатили трупом. Харита сумно хитає головою. Тепер їй стає зрозуміло, чого grimнув чоловік. Вона знає його крутий норов: перемучиться, а не скаже, не покаже. А вона бачить: щось гнітить його ось уже два місяці, ще як поїхав Клим.

Харита згадує про сина, і на очі їй набігають сльози. На стіну падає сонячний зайчик і починає хутко прясти лапками.

Легенький ранковий вітрець задуває в розбиту шибку дух полину, змішаний з сіркою. Харита дивиться на сонячного зайчика, і їй здається, що то до неї посміхається Клим. Її зморщені, посинілі губи теж починають здригатися. Вона теж уже посміхається ласкавою материнською посмішкою. А коли вже зайчик випростався через стіл ясним смичком, вона ніби прокидається, присідає на долівку поруч з Ільком і тихо обганяє на ньому мух.

- Знову на панів робити. Вставай, синку! – І гладить його по русявій голові.

Потривожений Ілько поривчасто одвертається до стіни й сердито сопе. Мати оглядається на двері й тихенько цілує Ілька в голе плече. Він сердито смикає плечима:

– Одв'яжіться!

– То муха, синку, я муху прогнала, спи, спи. Тільки б сили набиратися, світом милуватися, а ми вже й тебе запрягли.

Ілько рвучко ліг на спину:

– Чого ви скиглите над головою?

Але, побачивши порожнє батькове ліжко, кривиться, позіхає і, заточуючись, теж іде надвір умиватися.

У розчинені двері вривається пронизливий гудок. Ходики на стіні показують надломленою стрілкою шість годин. Харита замислено хитає головою:

– Не буде воно так, ой, не буде.

І в кінці довгого-предовгого шляху їй ввижається Клим на гнідому коні.

Людським ходком

Ілько сьогодні вперше йшов працювати під землю і тому трохи хвилювався. Мати в рідкому кулешику ловила ложкою картоплини й підсовувала їх Ількові.

– На цілий же день ідеш. Та не дуже там хоч надривайся.

Але Ілька більше хвилювало те, що він піде вже в лампову й візьме лампу з рук Марусі, лампової, як дорослий. Досі вона тільки дражнила його капловухим. Тепер він зустрінеється з нею інакше. І в Ілька від цієї думки тьохкало серце.

Гордій Байда витер рукою рота після кулешу і зиркнув на Ілька. Вони обидва взяли по шматку хліба у вузлик. Байда поклав на плече кайло і вийшов першим. Ілько поклав на плече лопату і пішов слідом за батьком.

Виселок цвів ранішнім сонцем, бур'яни бризкали на ноги холодною росою. Зеленим полем і голим вигоном з усіх кінців поспішали шахтарі. Перед ними курилася білим димом висока гора породи, а біля неї безперестанку мерехтіли колеса на копрі. Але чутка про збільшення робочого дня, мабуть, уже встигла облетіти всіх, і шахтарі йшли похнюпившись, сірі й мовчазні. Біля ганку комендатури вартовий у касці робив їм якісь знаки рукою, і шахтарі обходили його, мов потайного собаку, серединою вулиці. Сад зеленів, з нього дихало запашною прохолодою. Над клумбами весело дзвеніли метушливі комахи.

– Хіба що? – кинув через кам'яну огорожу здивований Гордій Байда. На другій половині директорового будинку підтикана дівчина з червоними литками мила вікна.

– Пани приїдуть.

– Значить, правда!

Дівчина, замість відповіді, видивляючись у шибку, тужливо заспівала:

Ой піду я на могилу,
Гляну, подивлюся,
Як згадаю про ту волю,
Та й знов зажурюся...

Байда стяг кушуваті брови на перенісці:

– Як же вони хутко!

Їх догнав Гнат Убогий. З'явився він тільки з тиждень тому, але де був, так Байда й не міг довідатися. Гострий раніше на язик, Убогий став тепер потайкуватий, обережний. Байда розумів, що зараз таким і треба бути, але те, що Гнат крився від нього, дратувало Байду, кожен раз навертало на думку, що на нього все ще не покладаються. Дратувала його ще й Гнатова

зверхність. З цим ніяк не могла миритися владна Байдина натура. «Які всі розумні стали», – бурмотів він собі під ніс.

- Злітаються! – кивнув на будинок Гнат.
- Значить, почули, що можна.
- Ненадовго, мабуть.
- А то що?
- Тісно буде.
- Посунешся.
- Я такий, щоб їх посунути.
- Руки короткі.
- Більшовики доточать.
- «Більшовики», «більшовики»! – передражнив Байда. – Шершнів тільки роздражнили!
- А тебе так нічому й не навчили! За панів уболіваєш!
- Про мене, нехай би вони хоч і всі повиздыхали. Ну а без інженерів і нам не обійтись.

Люди на те вчилися.

– А тобі не давали. Мовляв, у робітника голова не туди стоїть. Нехай, дурень, усе життя довбає вугілля. Барисі вони й самі порахують.

Убогий і тут мав рацію, і Байда знову скипів:

– Тільки не агітуй мене, будь ласка. Куди ж пак – не голова, а університет якийсь. Сам у революціонерах ходив.

– На повідку у Вариводів. Зійшли такі революціонери на пси, Гордію.

Ілько, мовчки вслухаючись у їхню суперечку, враз чмихнув.

– А ти чого зубами торгуєш? – визвірився на нього батько.

Ілько зніжковів і почервонів. Почувши слово «пси», він згадав, як вони з Гараськом, з його приятелем, спіймали колись директорового бульдога й на лобі в нього намалювали жовтою фарбою інженерську кирку й молоточок. Директор був трохи схожий на свого пса, а з киркою й молоточком ця схожість виступила ще більше. Шахтарі про бульдога потім довго згадували, а побачивши директора, так і прискакали зі сміху. Бульдога з того часу стали кликати, як і директора, – Едуард Едуардович.

Біля лампової, чорної від вугільного порошу, стояв вартовий гайдамака, другий стояв біля контори. Ще декілька їх тинялося по двору. Кожного з шахтарів, що з'являлись на подвір'ї, вони обмацували очима, намагаючись ніби просвітити їхні думки, але замість цього бачили тільки замурзані, виснажені, сердиті обличчя.

Коли Ілько подав у віконце свій номерок, Маруся, з великими сірими очима, гнучка, як линва, враз, ніби вітром нахилена, потягнулася до нього:

– Чи це ти! А мені видалося, що Клим.

Ілько відчув, як у нього палахкотять вуха. Маруся, щоб приховати своє збентеження, посміхнулася, і в чорній кімнаті блиснув рядок білих зубів.

– От ще капловухий! У шахту?

– Авжеж, не куди!

– Коногоном?

Ілько йшов працювати за саночника. Соромлячись признатися, він ще дужче почервонів, схопив лампочку і вистрибнув із черги.

З лампами, всередині яких блимав жовтий язичок, шахтарі збирались у прокурений і сивий від тютюнового диму нарядній. На естакаді гуркотіли вагонетки з породою. Жінки й дівчата, неоковирні в своїх грубих шахтарках, блимали рядками зубів і загонистою лайкою підганяли забурені вагончики. Дівчат зустрічали й проводжали важкими дотепами парубки. Статечні шахтарі смалили востаннє перед спуском під землю цигарки з запашної махорки.

У всіх на язиці вертілася надбавка години.

– Завтра ніби наказ буде, – сказав Семен Сухий. – І не годину, а цілих чотири хочуть накинути.

– Цебто дванадцять годин працювати?

– А скажуться вони!

– Вони, може, і не скажуться, а ми так напевно скажимося.

– Не посміють. Хто б їм дозволив!

Десятники вигукували наряди. Біля чорної стінки стояв Люй Лі з кайлом на плечах. Він морщив своє плескате обличчя з припухлими повіками і весь час перепитував:

– Моя чево?

Кругловидий, з косо поставленими очима, Хабібула відкривав до нього білі зуби і з тугою в голосі говорив:

– Красний – товариш мене називав.

– І моя твоя товалис, – ніби виспівував Люй Лі і знову напружував слух на вигуки десятника.

З колодязя вилізла в іржавих ступах кліть і, як брудна перекупка, сіла на кулаки. Із дверей вискочив випхнутий вагончик і загримів на естакаду. Починали спускати людей, і Байда, підпихаючи наперед Ілька, зайшов до кліті. В одному з них вибої працював і довгов'язий Гирич. Він теж мовчки переступив на кліть. За ним зайшов конюх Кіндрат Сусідка, з дрібненьким зморщеним обличчям і обстриженою ножицями борідкою. П'ятим вскочив, хрестячи пучкою лоба, кріпильник Задоя. Кліть хитнулася на лінві. Ілько сполошено схопився за скобку над головою.

– Отак і тримайся, – сказав до нього, повчаючи, батько і зирнув з-під кошлатих брів на слизьку лінву, що коливалася над головою. – Анахтеми! Мерця в яму – і то спускають на міцніших бичівках.

– Ото вона вже така? – зирнув і Задоя. – Не витримає. Єй-ей, обірветься! – І він смикнувся на плити, але Гирич схопив його за штани:

– Куди ти?

Дверцята з брязкотом упали перед самим носом Задоя.

– Сам казав, що тепер буде не так, як за більшовиків!

Молот ударив чотири рази об кружало сталі, кліть здригнулася, ніби стала навшпиньки і потім шурхнула в темний вогкий колодязь.

– Ех, шахтар в шахту спускається, з білим світом прощається! – Гирич чвиркнув крізь рідкі зуби й круто вилаявся. На нього махнув рукою Задоя:

– Схаменися, краще перехрестився б!

– Мене вже варта перехрестила, і досі не хочеться сідати.

– Ой господи! Думав, нехай собі воюють на фронті, а тут буде спокійніше!

– Ільку, держись за верхню скобку! – повчав батько.

– А ще ремствували на комітети. Хіба за комітетів таке було?

– Їм аби тільки зідрати побільше баришів, – сказав писклявим голосом Сусідка. – Покрівля вже, як сніг, валиться.

– А коли ті штреки ремонтувалися?

– Або путя на що стали схожі?

– Ходиш, як під обухом.

Кліть тріщала від ударів об якісь виступи і, здригаючись усім тілом, падала вниз.

– Прости й помилуй... Вольная і невольная... Чого ти, дурню, прискаєш? – Задоя, поклавши сокиру в ноги, товстими й круглими, мов ковбаски, пальцями хрестив собі лоба.

Блимнув вогник верхнього горизонту, і Ількові почало здаватися, ніби кліть непомітно полетіла догори. Враз щось заверещало, запищало, як сотня полозків на морозі. Кліть кряк-

нула й зависла. З розгону всі грохнули на підлогу. З-під лап на дерев'яних брусах запахло смаленим, потім на плечі хлюпнула студена вода.

Нахилившись над лампочками, кожен побачив жах у другого в очах. Кліть, ніби конаючи, кректала і з останніх сил намагалася виприснути з цупких обіймів погнутих брусків.

Першим отямився Ілько. Він схопив батька за руку і закричав:

– Тату, тату, що це?

– За скобку, за верхню скобку тримайся!

Гордій Байда проказав це як уві сні, бо Ілько, як і він, сидів навпочіпки.

– Затиснуло!

Крекчучи по-старечому, кліть враз зайшлася молодечим вереском, немов бруси її лоскотали під лапами.

– Рятуйте! – обкрутився на місці Задоя. – Здушило!

Всі враз схопилися на ноги, мов за командою. Ілько знов учепився за батька:

– Обірвалась?

– Держись, держись, синку, вона пройде! – заспокоював Сусідка.

Лампочки замиготіли попід стінами. На стінах під жовтуватим світлом ворушилися зруйновані цямрини. По них сльозилась іржава вода і зализувала рани від ударів залізного каркаса.

– Опускається!

– Догори смикають!

– Тепер обірвуть, обірвуть, анахтеми!

Задоя на своїх коротких ногах по-ведмедючому тупцяв попід стінками і не переставав скиглити:

– Пропали! Йй же богу, пропали!

Гирич застережливо тримався одною рукою за скобку, яка приходилася майже проти самого носа, другою обмацував зруйновані цямрини:

– От іроди прокляті! Коли ж це ще обвалилося?

– Не гніви Бога! – скиглив Задоя.

– Заткни свою пельку, а то гляди, щоб на-гора тебе вже ангели не винесли!

За тонкою обшивкою кліті попід стінкою тулилася драбина. Вона призначалася для полагодження стовбура і на випадок аварій кліті. Гордій Байда двома ударами кайла проламав дірку:

– Вилізайте на драбину!

До дірки першим кинувся Задоя. Він заткнув її собою, як туго набитий лантух. Але тільки зник у дірці його мокрий зад, як кліть ніби випала з рук і хутко полетіла вниз. Ілько від несподіванки ойкнув і, пустивши скобку, знову схопився обома руками за батька.

– Тепер як не обірветься, то, може, і живі будемо, – сказав Сусідка, враз повеселівши. – І це вже скільки раз на тому місці. Раніше хоч залагоджували, а тепер, як злодії, хапаються, щоб більше вкрасти, скоріше втекти. Цілики, і ті вже, анахтеми, кажуть вибирати.

– Якби надіялися кріпко сидіти, підготовку б вели. – Від пережитого хвилювання й важкого повітря голос у Гирича ніби намок у воді. – Штреки повідставали сажнів на п'ятнадцять скрізь.

– Буде, хлопче, ще й на тридцять. Думаєш, вони не чують на себе погібелі? Приклади вухо, як земля гуде. Прийде, прийде!

Блимнуло світло, і кліть стала.

Всі четверо, мов з могили, вийшли на рудничний двір. Шахтівничий дивився на них зляканими очима.

– Цілий ранок отак.

– А ти навіщо пускаєш, іроде? – замахнувся на нього кайлом Гордій Байда.

– Коли мені приказують. Хіба я не докладавав Сивокозові? «Не твоє діло», – каже!

Розбиті пережитим страхом, усі опустилися на круглу колоду.

– Скоро живцем будуть закопувати людей. Ну, не іроди, га? – Гордій Байда запитливо глянув на своїх товаришів. – Та їх не виганяти, а вбивати, проклятуших, щоб і на насіння не залишилося!

Сусідка зирнув на Гирича, посміхнувся. Цю їхню посмішку Байда зрозумів краще за слова. Збентежений, він підняв з землі грудку вугілля й розчавив її на порошок.

– Чи встиг Задоя хоч схопитися за драбину?

Гирич підійшов до стовбура й гукнув:

– Трохеме, агов! – і прислухався. – Лізе!

– Тому Бог допоможе, – сказав Сусідка. – Він у нього як на жалуванні: свічку поставив, десятникові тикнув трьошницю, дивись – і набігла упряжка.

– Хоч у ката, аби плата!

По плитах прогрімил вагонетка з глеєм, вскочила в кліть і причаїлась.

– А казали – Гнат бастує, – кинув, дивлячись під ноги, Байда. – Прийшов же сьогодні.

– Убогий? Хоч і не захочеш, то прийдеш.

– Чого це так?

– Вибирати нема з чого: або в берестейську тюрму, або в шахту. З ним не панькатимуться, раз на прикметі.

– Берестейська ще б нічого, – зітхнув Сусідка, викручуючи гніт у лампі, – ніби аж у Сілезькі копальні засилають. Від Мартина, що з перших днів забрали, жінка листа дістала. Аж туди загнали. Справжня, пише, каторга.

– Та будуть дякувати повік центральних панів з Ради за піклуваннячко.

З драбини зліз Задоя. Він був потовчений і припадав на одну ногу.

– У пекло – і то, мабуть, краща дорога. – Він сердито, мов облитий помиями пес, фиркав кризь ріденькі вуси й струшувався всім тілом.

– Призвичаюйся, Трохеме, – повчально сказав Сусідка, – тобі його не минувати. Ну, там уже моя кавалерія виглядає мене! – І він задріботів по квершлягу до стайні.

Знову чмокнула кліть, стукнули двері, і під жовте світло з обличчями мерців вийшли ще п'ятеро шахтарів.

Шахтівничий дивився на них зляканими очима:

– Цілий ранок отак!

Ілько, пригнічений глухим, темним підземеллям, мовчав. Він уже тремтів усім тілом: до шкіри, вкритої сиротами, мов пластир, неприємно липла сорочка. Його потягло назад, на гора. Від думки, що в цьому страшному мороці доведеться пробути аж дев'ять годин, хотілося заплакати.

Жовте світло лампочок пересилувало темряву тільки під ногами. У багні блискали рейки, а над головами, мов ребра кістяка, прогиналися під вагою землі цвілі цямрини. Від постійної вогкості вони обросли слизьким мохом і обступили темну печеру, мов казкові діди з довгими бородами. В іржавих трубах, що тяглися попід стінкою, щось методично цокало, ніби хтось, бавлячись, бив по них залізним прутиком. Під другою стінкою дзюрчала каламутна вода, а над нею струнами тяглися дроти. Густе, протухле повітря було холодне й липке. Ілько змерз, сидячи на колоді, і тепер нервово здригався.

Із квершлягу вони звернули в людський ходок. У вузькому й низькому ходку можна було йти, тільки зігнувшись удвоє. Від вогкості до тіла прилипала сорочка, баюри під ногами були повні смердючої рідини. Ількові чуні давно вже чвакали і, попадаючи на лисий камінь, ковзалися, як на льоду. Схожий на нору, ходок круто спускався вниз, і тому Ілько, вже кілька разів підсковзнувшись, сідав задом просто в калюжу. Батько і Гирич ішли попереду так ловко, ніби у них під ногами слалась утоптана по полю стежка. Тільки чути було, як чвакали їхні чуні. Задоя посилював дорогу трудніше. Він уже не хрестився і не згадував Бога, а тільки кляв адміністра-

цію, шахтарське життя й довгий ходок. Незрима «мать» запліталася ним у кожную пару слів. Позаду чути було тужливий голос Хабібули:

– Нема красний товариш.

– Моя твоя товалис, – запевняв його Люй Лі.

Коли переходили штрек, де Ілько хоч на хвилину розправляв ніби побитий уже поперек, праворуч, у світлі лампочок, видно було схожі на вужів дві линви. Ілько знав, що там працює бремсберг, спускаючи на линвах униз до корінного штреку вагончики з вугіллям, а вгору до вибоїв тягнучи порожняк.

Нарешті вони знову вийшли на штрек. Тут уже можна було випростати принаймні хоч спину. Спітніле, розпарене від незручної ходи тіло знову охопив неприємний вогкий холодок. По штреку тяг скрізний вітер. Десь у глухій непрозорій млі почувся ніби гуркіт підводи на мосту. Він котився з глибини штреку по рейках їм назустріч. Пригнувши голови й трохи схиливши їх убік, шахтарі мовчки простували далі, припечатуючи заболочену землю жовтим світлом. Потім блимнув спереду кошачим оком вогник. Гуркіт загримів уже перекатами грому, із штреку вирвався й пролетів дикий свист. Усі враз влипли спинами в стінку між стояками.

– Ільку, не лови гав!

Але він уже, як і інші, притиснувся спиною до гострого каміння. Повз живіт, важко дихаючи, протупотів кінь, сливою блиснуло око, за ним з переднього вагончика блиснули білками очі коногона, а на борту мигнуло світло лампочки.

Позаду, п'яно коливаючись, тяглися, гуркочучи густим басом, п'ять вагончиків.

До вибою було з версту. Старі шахтарі добре знали кожен крок і під ногами, і над головою. Ідучи, вони вже машинально нагинали або відхиляли голови в тому місці, де сволоки випирали зі стелі або, тріснувши, стирчали униз, як перекинуті крокви. Ілько йшов сюди вперше, і тому сволоки весь час збивали йому шапку на потилицю, а ноги раз у раз спотикались об шпали. Коли шахтарі зупинилися біля пічки, у Ілька на лобі сиділо вже кілька гуль і нестерпно боліли в'язи.

Всі стомлено опустилися на купу чорного вугілля.

– А ліс є, Трохима?

Задоя зітхнув:

– Кажуть, старих підпорок нагнали.

– І на цьому бариші наживають?

Із темноти виступив Семен Сухий і мовчки сів перед ними навпочіпки.

– Паренька привів? А про Кліма не чути?

– Та хтозна. Наші ніби стоять біля самого кордону в Росії і, кажуть, частенько заскакують через кордон, а щось не пише.

– А що про Максима чути?

– Передавали тільки, як він по-геройському на допиті тримався: «Я, – говорить, – член партії більшовиків, і ви можете, – говорить, – все з нами робити: бити, катувати, розстрілювати, але ідеї, – говорить, – нашої ви вбити не зумієте. Вона непереможна в силі і славі своїй».

– Що той катехізис! – пхекнув іронічно Задоя.

– Закрутило в носі, – кинув йому Гирич. – Почекайте: закрутить ще й нижче.

Повз них, чвакаючи в болоті, проходили чорні постаті й зникали в темряві. Із вибоїв уже долітали методичні удари обушків, десь щось свистіло, як паровоз на сонній станції. Іноді свист стишувався і починалося квакання.

– Жаби, чи що? – запитав пошепки Ілько.

Байда ворухнув довгими вусами:

– То така жаба, що й цицьки дасть!

Ілько не розумів: справжні жаби кумкали голосно й завзято.

– Газ, сину! Ото його так із землі випирає. Ну, і Гарасько прийшов. Лізьмо, чи що!

Лава сідає

Ілько, побачивши Гараська, зрадів йому тут більше, ніж на вулиці. Той працював за навальника біля самої пічки, і Ілько вже не відчував тієї неприємної самотності, яку переживають на роботі в перший день.

– Будемо тепер разом.

– Вилазь скоріше, я тобі щось розкажу.

Гарасько мав довгі руки, як у горили, і голову, схожу на чавун. На голові було ніби не волосся, а густа перука з кінського волосу. Він шморгав носом і постійно чвиркав крізь рідкі зуби:

– Не повіриш, як розкажу, хрест мене бий!

Із глибини штреку гримів порожняк. Ілько, охоплений страхом перед чорною діркою, в яку порачкували шахтарі, зачепив лампу гачком за комір і собі поліз слідом за батьком. Під руками шамотіли розсипані шматочки вугілля й гостряками боляче кололи долоні й коліна. Нора скінчилась, і перед очима показалась чорна паща з рідкими білими зубами. Ліворуч, між подом і стелею, тяглася покришена гранчаста стінка вугілля. Проти світла воно вигравало веселими іскорками, натиканими в чорну, як ніч, стіну. В інший бік був уже «стовп», звільнений від вугілля. Гладку й чорну, схожу на масну халяву покрівлю підпирав цілий ліс підпорок із складених гармошкою цямрин. Підпірки біліли рядками, і люди, що повзли поміж ними на колінах, видавалися за черв'ячків між вищиреними зубами. Далі вже кволе світло лампочки не сягало, і тільки чути було, як там гула чорна порожнеча. Ілько бачив перед собою батькові підосви на великих ногах. Це його трохи заспокоювало, але нашорошеним слухом він ловив кожен звук. Тут теж квакали жаби, часом ніби сичала вода, попавши на розпечену плиту, а з глибини пащі долітав сухий тріск, схожий на тріск ломачця. Зовсім близько від нього зірвався зі стелі давно одвислий корж глею і розбився на дрібні грудки.

Від кожного шереху в Ілька завмирало серце і наче терпло все тіло. Важке повітря забило дух. Батько підніс до стелі лампочку. Язичок полум'я на гнотику враз витягся і позеленів.

– От і працюю з таким газом.

– Іроди, навіть вентиляції не наладять!

Вибійники поскидали сорочки й почіпляли їх на обаполи під стелею. Там же кожен причепив свою лампочку і почав обстукувати обушком стелю, пробуючи, чи не висить над головою корж, а може, і ціла кобила твердої породи. З-під обушків упало декілька шматків глею.

– Зачисть, Ільку. Візьми лопату й відгреби.

Коли стеля вже не буніла, а гула чисто й дзвінко, вибійники, голі до пояса, залягли попід чорною стінкою й приміряли кайла. Шар вугілля був не товщий за три чверті аршина, і біля нього можна було працювати тільки лежачи. Вибійники нарешті приладилися і почали підбійку. Ілько, зачистивши глей, з захопленням дивився тепер, як спритно працювали кайлами вибійники. Батько вимахував методично, як маятник, і, щоб підсилити удар, за кожним разом додавав:

– Ге, ге, ге!

Йому вторив праворуч Гирич, ліворуч – Семен Сухий. Позаду них сидів Задоя, підібравши під себе ноги, і гатив сокирою по дерев'яній підпірці, заганняючи її під обапіл.

За кожним ударом він натискував на товстий живіт, і звідти вилітало, як з міха:

– Га, га, га!

Його гакання впліталися до вибійницьких, і в чорному вибої ніби працював паровик, вихлопуючи:

– Ге-га, ге-га, ге-га!

Ілько набрав перші санки вигорнутого із врубу вугілля, підперезався чересом, з якого звисав товстий ланцюг, попід животом пропустив його між ніг, зачепив санки і, рачкуючи, потяг їх у пічку, щоб на штреці перекидати у вагончик. Шар вугілля залягав похило, і це полегшувало тягти на санках майже вісім пудів. Але під полозки попадалися розкидані грудки, і тоді в Ілька від натуги очі мало не вилазили на лоб. Проте ще гірше було від маленьких гострих камінців, що боляче кололи в коліна. Ланцюг теж увесь час бив по ногах і боляче щипав за голий живіт. Лампа, підвішена за комір, чадила під самим ніс, і від цього дурманіла голова.

Коли він з першими санками, весь мокрий, виліз на штрек, Гарасько куняв біля порожнього вагончика.

- Тобі добре, і спати можна.
- Ти знаєш, сьогодні, мабуть, щось трапиться.
- Де трапиться?
- У нас, у шахті.
- А хіба що?
- Сон такий бачив.

І, майстерно чвиркнувши крізь рідкі зуби, Гарасько шморгнув носом. Ілько запитливо вступився в його глузливі маленькі очі, схожі на два зубки часнику.

- У мене сон як у око вліпить. Отож гляди, не лови гав.

У Ілька по спині пробіг холодок, він хутко вивернув вугілля, зняв хмару куряви і, сопучи, мовчки поліз назад у чорну пічку. Щойно він виткнувся у вибій, як над ним розляглись один по одному два дужих удари, мов випалили під самим вухом із гармати. Земля здригнулась під руками. Ілько упав на лікті і злякано звів очі на стелю. У різних місцях тріснули підпірки, але у вибої і далі розмірено гупали удари:

- Ге-га, ге-га!

Ілько знову підповз до вибою і взявся до роботи. Лопата човгала й скреготіла об вугілля, але й крізь цей шум він чув, як у чорній пащі, не в силі витримати на собі ваги землі, може, в сто сажнів завтовшки, тріщали соснові підпірки.

- Зачинає, починає, стерво, – не одриваючись од роботи, кинув батько.
- Хоч би почекала до ночі, – обіззався Семен Сухий.
- Коли б ще не по вибій.
- Міцніше кріпи, Трохиме, – кинув уже до Задоя Гирич.
- Це все одно, що сірнички. – І Задоя загнав ще одну підпірку під обапіл.
- Ну й шар попався!
- Ге, ге, ге!
- Як залізо.
- Ге, ге!
- Третій зубок міняю.
- Ге!
- Тут і за шість нахекаєшся, не те що за дванадцять.
- Ге, ге!
- А в мене підпірки під руками ламаються. Куди там їм удержати, сама сосна.
- Га, га, га!

Ударів над головою вже не було чути, і Ілько заспокоївся. Проте за другим разом, вилізши з санками на штрек, він таємниче сповістив Гараська:

- Стеля сідає.

– А я що тобі казав! Ото дивися – не засни. А то одного разу – у цій же лаві було – саночник сів біля санок, опустив голову на груди і заснув, а тут лава почала сідати. Спить він і не чує. Лава все нижче, все нижче, і він собі хилиться нижче. А це враз – тільки бух! Так і загнало йому голову в ноги. Як складаний ніжик, закрило. Кинулися вибійники саночника

рятувати, куди там: лава лягає, як сніг серед зими. Вони тікати, а вона за ними, просто по п'ятах, як хвиля, так і котиться.

Ілько знову зникає в чорній дірці. Він тягне назад по ходку свої незграбні санки і то заплющує, то розплющує очі, щоб перевірити, чи не хочеться йому спати. Зараз якраз сідає лава. Може, і з ним таке трапиться, як з тим саночником? Тільки подумав про це, як враз позіхнув і втяг у себе весь кіпоть від лампочки, що чадила йому під самим носом. Од чаду голова зробилася важкою, а все тіло ніби втратило силу й обважніло. Відвернувшись від лампочки, він знову позіхнув, кліпнув очима й відчув, що йому дійсно хочеться спати. Ілько навіть зупинився. Справді, хочеться спати! Хоч би на хвилинку притулитися до чого-небудь головою і задрімати. Тільки трошки. Може, це наслав на нього Гарасько таке? Ілько хитає головою, ніби хоче струсити з неї сон, але по тілу розходитьсся млосна втома, і очі злипаються, немов намазані клеєм.

Можливо, Ілько й не переборов би цієї солодкої спокуси, він уже навіть клонув носом, та нараз над головою в надрах землі загув новий вибух. Підпірки затріщали, ніби дубові дрова на вогні. Із стелі закапала вода. Проте вибійники колупали стіну, як і раніше, а Задоя плішив складені гармошкою цямрини. Він весь лиснів від поту і вже не лазив, а качався котком.

Ілько знову вилазить із нори на штрек. Гарасько куняє на вугіллі.

– Чого ти все спиш?

– Порожняку немає.

– А я вже ні ніг, ні рук не чую. Сказилася б така робота. – І він з гуркотом перекидає санки аж під самий стояк.

– А ти обережніше. Один коногон так зачепив вагончиком кріплення, а за ним друге. Так воно як пішло валитись, як пішло, сажнів три стелі так і рухнуло йому на голову. Кінь, конешно, тільки квакнув, а коногон попав під вагон.

– І задавило?

– Такого задавиш. Це ж був Василь Моренко. Попав між вагончиком і нахиленими стояками і сидить, як у курені. Чує, стукають по путях: «Живий?» – «Живий», – відповідає. «Зараз відкопаємо!» Він сидить і чекає. Знову стукають.

«Живий?» – «Живий», – відповідає. «Зараз відкопаємо!» Він сидить собі й чекає. Уже й їсти хочеться, а вони знову стукають. «Живий?» – «Живий», – відповідає, і вже, знаєш, так, по-нашому, по-шахтарському. «Зараз відкопаємо!» Разів десять отак і відповідав, а потім замовк. Стукають – мовчить, кличуть – мовчить.

– Ще б довше мнихались.

– Чекай. Тривогу зняли, скоріше копати. Розкопали. До нього, аж він...

– Давно мертвий!

– Хропе, аж земля із стелі сиплеться.

Гарасько шморгає носом і, приставивши до рота долоні, кричить у штрек:

– Давай порожняк, порожняк давай!

Із темряви вогкого штреку, де тліє жовта цятка, долітають хрипкі то лагідні, то сердиті вигуки.

– Вороч!

У відповідь чути удари копит об сталі рейки і лунке брязкання вагончиків.

– Чуть дай. Чуть дай, ну!

Западає тиша. Не чути навіть шереху. Коногон чекає і раптом вибухає майстерною лайкою:

– ... Чуть дай!

Цей піднесений, насичений волею і каскадом динамічних слів вигук, мабуть, доходить до коня, як до солдата військова команда. Вагончики здригаються, і партія посувається вперед, посувається не більше, як того хотів коногон. Потім вагончики починають гуркотіти густим

металевим басом, їх покриває в'їдливий степовий посвист, і партія мчить у чорних тунелях до бремсберга.

Гарасько чухає свою кудлату голову, схожу на чавун, шморгає носом і йде по вагончик.

– Ех, жисть-жестянка! – лається, слово в слово повторюючи коногона.

Ількові ця «жисть» теж починає не подобатись. На колінах не було вже живого місця. Руки вкрилися виразками. Він уже ледь тяг порожні санки, впирався тільки пальцями ніг, падав на лікті, але від цього санки ставали ще важчими, а тіло боліло ще більше. У вибої, на купі вугілля, Ілько побачив десятника Макуху з вусами фельдфебеля і з одвислим волом. Кругловидий десятник сидів, як сова, і важко відсапувався. Семен Сухий косив на нього очима:

– Стомився, сердешний. Чого ото очі витріщив?

– Душу витріщиш, не те що очі.

– Ти про що?

– Уже одного немає.

Занесені для ударів кайла застигли в повітрі.

– Кажі толком.

– Видали на-гора в лантусі.

– Кого?

– Хабібулу. А сам винен. Тільки почали палити бурки, а його, косоокого, й піднесла чортяка. Нехрист голомозий!

– А ти, звичайно, караульних не поставив?

– Настачиш тих караульних.

– Кишені хазяям набиваєте! – Ілько побачив, як закипає батько. – А шахтар нехай гине? Тоді ще й «сам винен». Геть з вугілля!

Десятник пхекнув і, погойдуючи підвішеною на ший лампочкою, поліз на штрек.

– Посіпаки чортові! – кинув услід Семен Сухий. – «Сам винен!» А оце, що без повітря задихаємося, теж самі винні?

– Чи було коли, щоб хазяї були винні? Ну почекайте, знайдемо тоді винних!

Гордій Байда спересердя загнав кайло у вугілля по саме кайловище. У Ілька від десятикових слів похололо всередині. Страх скував руки й ноги, на які він і без того вже не міг спиратися. Шпаркий піт заливав йому очі, а вибійники, зціпивши зуби, ще скаженіше кидалися на вугілля. І воно цілими брилами обвалювалося на під.

– Повертайся, повертайся, хлопче! – підганяв Гирич. – Вугілля вже нікуди відгортати.

– Ще засипле. – Семен Сухий наставив вухо. – Бач, підкрадається як.

Підпірки лускали й кололись. Від них уже відлітали тріски, а на кругляках під стелею виростали білі качани із розчавленої сосни.

Вибраний «стовп» сідав.

Гордій Байда декілька разів уже зиркав на сина. Ілько мало не плакав. Тоді він одкинув кайло і взявся за лопату.

– Ану, хлопче, перепочинь трохи. Попервах воно важкувато.

– Та я не стомився, тату! – тремтячим голосом виправдувався Ілько. Йому не хотілося, щоб до нього ставились як до малого.

– Іди, йди на штрек, подихай трохи. А то вже й очі провалилися. До кінця ще не скоро. Мабуть, і ми перепочинемо, хлопці?

Ілько, радий в душі, ніби неохоче виліз із лямки і, мов ведмідь, хутко порачкував до Гараська.

Гарасько на чім світ лаяв коногона, що той ніби погано подає порожняк, хоч вагончики стояли перед ним порожні.

– От Митько Куций був коногон, ото так коногон. Справжній анархіст.

Ілько запитливо кліпає очима.

– Ну, партія така, – пояснює Гарасько. – Нікого над собою не визнавав.

– А хіба його нема вже?

– Утік до Махна, такий тож анархіст. Цілу армію свою зібрав.

– А чого ж Митькові треба було тікати?

– Через отого Задоя пузатого. Вони раз заклались на пляшку самогону, що Митько Куций пужне інженера Григорія Петровича, щоб не вештався по шахті. От одного разу Митько жене порожняк із сходу. Дивиться, інженер з лампочкою під стіночку став. Він вагончик тільки хить, а інженер під вагони тільки брик. Митько до нього. «Як ви попали під вагон?» А інженер молодий ще, соромно, що таке трапилося, та й каже: «Мабуть, підсковзнувся!» Ну, Митько, раз виграв, вимагає пляшку самогону, а Задоя тоді: «Я в совет заявлю!» А совет би зразу копнув. Ну, Митько за шапку і втік. А тепер переказує, що в Махна можна і поїсти, і попити. Завоюєш, приміром, город, бери що хочеш: хоч грамофон, хоч гітару, взагалі усяке плаття. Захотів, приміром, спати – геть хазяїна скинув, а сам на його пуховики. Підлататися можна по перше число. Ех, я б зараз на всі пальці перснів набрав, на штани леї нашив, дудочкою чоботи, остроги... Ідеш, а воно тільки дзень, дзень. А то хіба це жисть?

Він шморгнув носом.

Ілько ще нічого не чув про анархістів, він навіть не знав, чи є яка-небудь різниця між анархістом і антихристом, й подивився на Гараська вже заздрими очима:

– А в нас така партія є на шахті?

Гарасько відкопив губу:

– Спрашуєш! Я первий.

Тепер Ілько відчув себе проти Гараська вже зовсім маленьким і запобігливо сказав:

– А ти вгадав, що трапиться нещастя: Хабібулу вбило. І тобі справді приснилось?

Гарасько, певно, забув уже, що казав, і недоумкувато закліпав сонними очима:

– Що ви всі вигадуете, ніби я тільки сплю.

Із пічки, важко дихаючи, виліз Гордій Байда. Він тяг за собою горою вивершені санки.

– Я вже сам, тату, – звівся на ноги Ілько. Він трохи перепочив, а догадавшись, що Гарасько брехав про сон, позбувся й неприємного страху.

– Краще допоможи Гараськові: бачиш, не встигає. А то й сьогодні не заробимо на хліб. Води в тебе немає, Гараську?

Гарасько стояв під стінкою. Під ним у рівчаку, чути було, хлюпала вода.

– Немає, дядьку Гордію.

– І ту ото воду поганиш? Її ж хтось питиме.

– А ви он вище.

Гордій Байда нахилився до рівчака, хлюпнув рукою, зігнав іржаві осуги і припав чорними від сажі губами до води.

– Яка ж таки погань! – Він з огидою сплюнув і рукою витер рот.

Із темряви тихо вплив технік Сивокіз:

– Ти чого тут байдикуєш? Роботи немає?

Гордій Байда стяг на перенісся брови:

– Ви б краще, ніж пасти нас, за свіже повітря подбали. Люди скоро подушаться.

– Не візьме вас чортяка. Розпаскудили більшовики, так ви тепер і вигадуете.

Гордій Байда блимнув білками:

– А коли вас візьме чортяка?

– Це що за балачки? Ану геть у вибій. Саботажник!

Гордій Байда все ще був під враженням смерті товариша. Укриті густим волоссям широкі груди знялися, як ковальський міх. Він схопив із вагончика пудову грудку вугілля й заніс над головою:

– Уйди, гадино! Мало крові ще ти випив із нас?

Гордій Байда був схожий на скелю, начинену динамітом. Ілько, дивлячись на батька, завмер з широко відкритими очима, а Гарасько, ніби зовсім нікого не помічаючи, старанно накидав у вагончик вугілля. Технік Сивокіз, не сподіваючись на такий вибух у завжди покірливого Байди, перелякався і вже обізвався з глибини темного штреку:

– Так і запишемо. По Климових стопах, значить? Гаразд. Будемо тепер знати.

У Гордія Байди ходором ходили груди. З усієї сили він ударив грудкою об цямрину. Цямрина нахилилась, а вугілля розсипалось на порошок.

– Ну, твоє щастя, що ноги маєш прудкі, а то кліть і другого видала б у лантусі. Іроди прокляті!

Назад санки потяг уже Ілько. Батько його знову заліг у вибій. Умощуючись на кавалок дошки, щоб захистити бік від крижаної води, він кинув, ні до кого не звертаючись:

– Мало вас більшовики вчили! – і з серцем опустив обушок на вугілля.

У вибої ніби знову запрацював паровик:

– Ге-га, ге-га, га!

Гнітючий настрій, навіяний смертю і сутичкою батька з техніком Сивокозом, якого всі боялися, остаточно розвіяв Ількові думки про сон, проте страх перед чорною пащею вибою зростав з кожною хвилиною. Десь палили бурки, і по шахті, разом з кряканням підпірок, лунала гулка канонада. Тягло неприємним, нудним припахом динаміту. Від млості Ілька починало вже нудити. Кожна частка його тіла була напружена, натягнута, щохвилини готова до захисту. Він бачив, що Задоя вже не встигав міняти зламаних підпорок, хоч сокира його не переставала дзвеніти.

Момент, на який боязко чекав Ілько, наступив для нього саме тоді, коли йому було найтрудніше рятуватися. Він щойно запрягся в санки з вугіллям, як підпірки затріщали вже, ніби крокви на пожежі, а з покрівлі дощем закапала вода. Більшого напруження Ількові нерви витримати вже не могли. Йому вдалося, що стеля вже давить на спину, і він, збиваючи до крові коліна, прожогом кинувся в ходок. Мокрий штиб, як каша, розсувався під його руками. Біля дірки Ілько озирнувся. Позаду колесом котився Задоя і поперед нього шмигнув у ходок.

Тільки на штрєці Ілько помітив, що ні батько, ні інші вибійники вискочити не встигли. Охоплений жахом, стурбований за батька, він, перемагаючи страх, кинувся назад у ходок. Вибійники все ще лежали, як жовті осениці, під чорною стіною і гризли вугілля, приказуючи:

– Ге-га, ге-га!

Батько на хвилину наставив вухо:

– Зачинає, – і підтяг до себе покинуту Ільком лопату. – Зачинає-таки, сволота! – і потяг з обопола свою сорочку. Другою рукою він не переставав кришити вугілля.

Тріск перейшов уже в справжню канонаду. Підпірки тріщали сухим, холодним і моторшним тріском.

– Таки йде. А я думав, оставила. – Батько озирнувся назад і на півдорозі затримав занесену руку з обушком. За його кожним рухом пильно стежили інші вибійники. Їхні кайла теж завмерли в повітрі. Враз підпірки під чорною стелею з тріском розцвіли білими патлатими квітками.

– Ану, хлопці, годі! – гукнув батько, і всі миттю кинулися до штреку.

Слідом за ними котилася туга хвиля повітря. Ілько ледь схопив шапку, яку вітром зірвало з голови. Але йому тепер було не страшно. Він дивився з нори й бачив, як у чорній пащі підпірки обертало вже в мочалки, а цямрини сплющувалися, як гармошки, під тиском незримі руки.

Попереду батька Ілько прудко виліз на штрек.

– Сіла!

Гарасько лукаво прищурих свої маленькі очі:

– Не я тобі казав? Попробував би заснути, і тебе б зложило, як складаний ніжик. Один вибійник колись хотів плечима затримати...

Але Ілько вже не слухав його. Батько з розмазаним на щоках брудним потом, закинувши на чорне від сажі плече сорочку, сидів на купі вугілля і тупо дивився в одну точку. Він, напевне, думав про техніка Сивокоза і про те, що може позбутися роботи, а може, втрутиться ще й варта. Тоді їх викинуть із землянки. Ількові стає шкода батька, і він глибоко зітхає. Повз них починають тягтися зморені, закурені вибійники з інших лав. Ілько заплющує запалі очі і бачить, як на-гора заходить уже сонце, а в полі здіймається легенький туман. Він втягує в себе вогке сморідне повітря, схиляє голову на лопату і солодко засинає.

По третьому пункту

Гордій Байда про сутичку з техніком Сивокозом перед жінкою не обмовився жодним словом. Але настрою свого не міг заховати.

– Чи не трапилося чогось, Ільку? – насторожено запитала вона. – Чого це батько такий похмурий?

– Сивокіз в'їдається! – І він, зовсім сонний, розповів матері, як до батька присікався Сивокіз.

– Мабуть, за Кліма.

Харита інтуїтивно відчула, що знову наближається лихо, і до самого ранку з хатинки чулись її зітхання. Всю ніч рипіло ліжко і під Гордієм Байдою. Спав тільки міцним сном у своєму кутку зморений Ілько; навіть уранці його довго не могла пробудитися мати. За сніданком Гордій Байда, що весь час мовчав, криво посміхнувся:

– Чого це ви напутрились, як кури в дощ? Здається ж, на погоду стало.

Харита мовчки зітхнула й крайком хустки скинула сльозу. Гордій Байда, певно, шукав собі розради, зиркнув, наморщився:

– Чи ви ховаєте кого, чи що?

Але його наївна спроба розвіяти пригнічений настрій жартами завдала ще більшої туги. Харита підвелася з-за столу й понесла свої сльози до хатинки. Суха її спина здригалася під блаженською, з жовтим горошком, кофтою. Ілько ніяково шморгав носом і, щоб приховати зітхання, яке розпирало йому груди, штучно кахикав.

– Хіба ви, тату, думаєте, що Сивокіз піде на скандал?

– Який скандал? Що він мені за правду зробить? Нехай хоч десять техніків нахваляється!

– А на нього теж можна якусь управу знайти?

– А то ж як? Старий шахтар. Жартуєш, чи що?

В його голосі було багато образи і мало певності, що при біді йому тепер хтось може зарадити.

– Нас же не викинуть із хати, хоч би я й один працював.

– А спілка навіщо? – згадав Байда і навіть повеселішав. – У правлінні спілки тепер поважні люди. На чорнороба, може, не став би зважати Сивокіз, а на таких, як сам, зважить. Я й туди піду. Старий шахтар. Таких тепер на пальцях перелічити. Я їм гори вугілля навернув, а Сивокіз що? Молоточками тільки світить. Якби на другого, так йому б на місці бубну вибив, і все. Поважай старого шахтаря. Про це йому й спілка скаже, а може, ще й нахлобучку дасть. І дасть, обов'язково дасть, тільки довідається, як ті барбоси з людьми поведуться.

Підбадьоривши себе надією на профспілку, Гордій Байда уже розважно витер рота, розгладив довгі вуси і, навіть не дочекавшись гудка, пішов знайомою стежкою до шахти. Позаду нього тяглася довга тінь з обушком біля голови. Ілько, ступаючи слідом, кожен раз намагався надсікти лопатою тінь від обушка і цим розважався, аж доки вони прийшли до шахти.

Біля воріт сьогодні стояв німецький солдат з гвинтівкою. Такий же солдат, у зеленій касці, з багнетом за плечима, походжав по естакаді, чого раніше не було. У ламповій теж стояв якийсь збуджений, нервовий гамір. Байді не терпілося скоріше довідатися про свою долю, і він насто-рожено кинув свій номер. Бляха тоскно дзвякнула об поличку, біля якої між гронами лампо-чок снувала Маруся.

Ілько й сьогодні переживав гостре й солодке хвилювання. Щоб краще бачити, як снують між лампочок привабливі, оголені по лікті Марусині руки, він по-гусячому витяг із-за батько-вої спини шию. Певний, що сьогодні Маруся вже не буде глузувати з нього, Ілько нетерпляче чекав на свою чергу.

Маруся, узявши машинально у Байди бляшку, відійшла до разка лампочок, схожих на сухих жучків, приколотих до жердочок.

– Який твій номер? – І, наморщивши лоба, заморочено озирнулась. Побачивши у віконце шпакувате, тверде обличчя Климового батька, Маруся винувато посміхнулась. Збентежений Байда зрозумів її перепитування по-своєму. Значить, вона вже не знайшла його лампочки на своєму місці. Значить, він уже лампочки більше не одержить, вважай – уже безробітний, а завтра йому не видадуть із кооперативу пайки хліба, а може, викинуть і з землянки. Серце боляче стиснулось у грудях, і холодний піт уклав усе тіло.

Ількові не терпілося, і він, почервонівши враз по самі вуха, вигукнув за батька:

– Номер три – вісімдесят чотири! Читати, мабуть, арифметики розучилась?

– Та вона ж ось, хай їй чорт! – І Маруся брязнула номером, а потім у віконце просунула лампочку.

Гордій Байда цупкими пальцями обійняв лампочку за масне денце і, мабуть з радості, яка гарячим струмом пройшла по його тілу, ніжно сказав:

– Гарна з тебе буде невісточка!

Маруся зашарілася, зирнула сірими вологими очима на Ілька і чмихнула: він закохано кліпав очима.

– Ну чого баньки вилупив? Держи лампу, капловухий!

– Мій номер...

– І без номера знаю.

Задні весело зареготали. Голосніше за всіх гудів бас батька, що дивився на лампочку, як голодний на шматок хліба.

У ній горіла жовтою цяткою на гнотику його доля.

– Старий шахтар, що ти хочеш, – підморгнув він до збентеженого Ілька, який не знав, куди сховати свої очі.

Уже на порозі Гордій Байда зіткнувся з десятником.

– А ти вже й лампу одержав? – сказав десятник з вусами фельдфебеля й одвислим волом. – Усердний! Ти поки що здай її назад: у контору викликають.

У Гордія Байди шпакувате від неголеної бороди обличчя посіріло ще більше.

– Чого ж я буду здавати лампу? Чадитиме панам, чи що?

– Та й з лампою можна. Тільки краще здай. Марусю! – гукнув десятник у віконце. – Візьми Байдину лампу й номерок, нехай у тебе побуде, – а як, може, повернеться, знову віддаси.

У Байди лампочка застрибала в руках.

– Ти що – заарештував мене, чи що? Бери, бери, а то ще вкраду. Я ж літун!

Тут десятник відчував себе сміливіше, ніж учора у вибої, і одверто зловтішався з пере-ляканого вигляду Байди:

– Гайка ослабла? Іди, іди!

Стурбований Ілько, як тінь, посунав за батьком. Біля контори їх догнав Семен Сухий:

– Ти, хлопче, йди в нарядну, скажи про це Убогому, а ми підемо в контору – побалакаємо.

Ілько повернув назад до нарядної. Звідти чулись вже якісь збуджені голоси, а Гордій Байда з Семеном Сухим переступили поріг чорної від сажі й цигаркового диму контори. В одне з віконць виглядала голова зачучвереного конторника.

– Ви кликали мене? – торопко запитав Байда.

– Тобі чого?

– Це я, ніби кликали в контору.

– Байда?

– Атож!

– Ти що там, образив пана техніка?

– Тільки правду сказав.

– Так от за цю правду, а по-нашому – це образа при службі, ти звільняєшся з роботи. Іди до рахівника.

– То їсть?

– Без усяких «то їсть».

Гордій Байда від несподіванки розгубився. Він розгублено глянув і на Сухого, ніби не покладався на свій слух. Семен Сухий стояв, обпершись на кайло, і жував кінець свого пожовтілого вуса.

– Ви що? – запитав він у віконце. – Погодили це зі спілкою? У колдоговорі, пригадую, сказано...

– Спілка нам не указ, – гаркнув конторник, – а колдоговором можеш тепер піч розтопити.

– О!

– Факт!

– Подивимось. Ти почекай, Гордію, з розрахунком. Ми ще побалакаємо інакше.

– А то ж як! І до спілки піду. Щоб за правду та звільнити старого шахтаря?! Може, ще й по третьому пункту, з вовчим білетом?

– Що ти з правдою тут розносився? Їхня правда на нашу не схожа.

– Дивись, які тендітні! За образу! Може, він мене все життя ображав. Ходім, Семене, а то ще й цей образиться, – поспробував жартувати Байда, але Сухий не підтримав його, а, навпаки, чомусь насупився.

– Чи ти не розумієш? Не в образі тут справа. Зачіпки шукали.

Байда, здивований з такої думки, навіть рукою махнув на Сухого.

– Що ти мені туману напускаєш? Може, не хочеш іти, то так і скажи.

Замість старого робітника Лук'яненка головою спілки був уже бухгалтер Пантелеймон Петрович. Робітники називали його «верблюдом». Високий, сутулий, він мав довгу шию, на якій стирчала кістлява голова з ріденьким волоссям. На хрящуватому носі боком сиділо пенсне. Він завжди почував переполох, коли у шахтарів виникали суперечки з адміністрацією.

– Ну так чого ви хочете? – запитав він, вислухавши Гордія Байду. – Ви образили техніка, так би сказати, адміністрацію.

– Хіба це образа?

– Ну, припустімо. Образили? Образили.

– А що йому в зуби дивитися, раз не вміє поводитися з робітниками? Робітник хіба ж працює на кого? На них же. Значить, треба берегти його.

– Чекайте, образили? Образили. За це слід звільняти? Ну, може, й не обов'язково, але, припустімо, – слід. Значить, вони правильно поступили? Правильно.

– Дозвольте, – вмішався вже Семен Сухий, – ви тут більше ніж треба наприпускали і тоді робите висновки. Ловко, ей-ей! Спілка мусить захищати інтереси своїх членів?

Пожмакане обличчя бухгалтера зморщилось:

– Припустімо, що мусить.

– Чому ж «припустімо», коли це так повинно бути?

– На вашу думку. А справді трохи інакше. Щоб захищати інтереси робітників, треба сваритися з адміністрацією, а коли ми будемо сваритися з адміністрацією, нас розженуть, а коли нас розженуть, ми не зможемо тоді захищати інтереси своїх членів.

Переконаливіше бути не могло, і голова, переможно глянувши на наївних прохачів, плюхнувся на стілець.

– Зрозуміли?

– Так вас ще ж не розігнали, ну і захищайте! Робітника скривджено! – І Семен Сухий вилаявся.

– А вам хочеться, щоб нас розігнали? Ви чули, що я вам сказав: щоб захищати, треба сваритися з адміністрацією...

– А коли ми будемо сваритися, – в тон йому, надтріснутим голосом продовжив Семен Сухий, – тоді нас розженуть. Сволота ви, сволота! – враз вибухнув він гнівом, і біляве, забруднене сажею обличчя спалахнуло. – Розміняти вас треба, а не розігнати. Ходімо, Гордію!

– Та чекай, як ходімо? З чоловіком треба уважно поговорити.

– З оцим голомозим?

Голова спілки, ніби підколотий шилом, завертівся на стільці:

– Яке ти маєш право? Хочеш спровокувати, щоб нас розігнали? Минулося ваше...

– Ходімо, Гордію! Найшли, справді, з ким говорити. У нього ж і вуха заячі, не те що душа. Меншовицька наволоч!

Гордієві Байді не вірилося, що ґрунт так хутко утікає з-під його ніг. На спілку ж була вся надія. І він все ще намагався робити вигляд, що справу, безперечно, полагодить. Проте обурення його перейшло вже в неприємний, тоскний страх опинитися за ворітьми шахти, «стріляти» десь роботи в іншому місці.

– Та я й до завідувача піду. Старий кадровик, жартуєш, чи що?

Семен Сухий поспішав уже на роботу.

– Аж там знайдеш управу! Йди, Гордію, краще додому.

– Як додому? – Байда навіть зблід. Він ніяк не міг уявити, що більше вже йти нікуди, і знову запалився, як у ту хвилину, коли перед ним стояв технік Сивокіз. – Старого шахтаря скривдили – і щоб управи на них не було? Та я їм таке скажу, я...

Семен Сухий роздратовано махнув рукою й поспішив до шахтної будівлі. Гордій Байда повернув знову до контори.

Порепана доріжка, вичовгана чунями, почала горбитися під його ногами. Вони плуталися й спотикалися навіть на рівному. Семен Сухий, пішовши, ніби заніс з собою і його силу. За волохатими від пороку дверима контори сидів рожевощоккий завідувач шахти. Байда пригадав його звичку розмовляти з шахтарями тільки двома фразами: «Ледарі!» і «Звільню!» – і перед самими дверима зупинився. Тіло його враз обважніло, плечі зігнулись.

Його починав обступати чужий, ворожий світ. Він був на шахті вже стороннім тілом.

Почуття гіркої образи підступило до горла. Байда, щоб звільнитися від нього, як від згаги, крутив головою:

– Доки ж вони будуть знущатися?

Похила постать Сухого віддалялася до шахти. Там були й інші його товариші. Вони зрозуміють, як його образили. І, ніби вилучений з табуна кінь, Байда, замість контори, кинувся назад, до шахти, відкідля розмірено долітали удари об сталь – по чотири. Кліть видавала уже на-гора нічну зміну.

Під естакадою, між горами вугілля, сичав спітнілий паровоз, вовтузячись з двома побитими чорною віспою платформами. На естакаді гриміли вагонетки, а біля поручнів стояв у касці, з багнетом за плечима солдат. Байда впізнав у ньому Ганса. Він тривожно поглядав униз на купки шахтарів, які чомусь топтались біля східців у шахтну надбудову. По східцях, мружа-

чись від денного світла, зсувалися шахтарі нічної зміни, схожі на обгорілі головешки. Від одної купки до другої ходив Люй Лі й сиротливо щось приповідав.

Байда пригадав учорашній випадок.

«Збираються Хабібулу ховати!»

Але увага шахтарів була чомусь прикута до рудої стіни. Вони тиснулися до білих плям на ній і, ніби наразившись на якусь образу, збентежено відходили назад.

Байда прискорив кроки. Можливо, що Семен Сухий встиг уже розповісти про його звільнення шахтарям. А такий вчинок, звичайно, мусить всіх обурити. Байда біг уже до своїх товаришів, як ображена дитина до матері. Захеканий і схвильований, він ще здалеку крикнув так, щоб почули всі:

– Хіба це не знущання?

На його голос всі скинули насторожено головами. Вони говорили пошепки, весь час озирючись на варту, що маячила на подвір'ї.

Підбурені Байдою шахтарі й собі заговорили сміливіше:

– Справді, що вони, в рабів нас хочуть обернути?

– Старий режим заводять!

І кілька чоловік знову підійшли до рудої стінки, на якій біліли об'яви.

– По дванадцять годин?

Біля об'яв стояв Семен Сухий і, закинувши назад голову, мабуть щоб краще розібрати чорні літери, водив по рядках пальцем. Байда витріщив очі й собі на білу пляму.

– Оце так розперезалися, – сказав Сухий, побачивши біля себе Байду, – читай!

– «Запроваджується дванадцятигодинний робочий день!»

– Кажи! – недовіжливо проговорив Байда.

– А ось ще краще.

Поруч висів другий наказ німецько-українського командування. На ньому жирним шрифтом вирізнялися рядки:

«За псування і поламку машин і іншого шахтного майна винні будуть заарештовуватись і відсилатися до Катеринослава».

Але останній рядок був ще загрозливіший: «За невихід на роботу – розстріл!»

Під ногами, як рінь на березі, шелестів штиб. Обурені шахтарі переходили від одного гурту до другого, ніби шукаючи розради.

– Що ж це таке? – недомислено озиралися довкола вимазані в сажу, масні від поту шахтарі.

Байда був вражений не менше за інших. Він, забувши, що його, власне, це вже не обходить, теж шукаючи відповіді, безпорадно озирався навколо. У кутку стояв Гнат Убогий. Він щось сердито бубонів і бив по руці кепкою, над якою спалахами підносилися хмарки порошу. До нього підійшов охлялий з туги Люй Лі.

– Хабібула товалис, нада у землю.

Від його слів ставало ще тяжче.

– Вони скоро всіх закопають у землю, – сказав Убогий. – Хабібулу поховаємо, Люй Лі. Ти не турбуйся.

– А живим що робити? – запитав Василь Моренко, трохи нахилений на прострелену ногу.

– Та дванадцять годин працювати їм не будемо! – відповіло разом декілька голосів.

– Сказяться вони!

– І за ту саму плату?

– Просто якась провокація!

Довкола них наелектризовувалась атмосфера. Сонце, виблискуючи на сталіних обушках, викреслювало іскри, від яких, здавалося, зараз вибухне чорний порох. Коногони з задерикуватим виглядом штовхалися біля Заді, який відгризався від них з купою своїх однодумців.

Коногони, з товстими петлями арапників на шийі, з виглядом уже повішених, грізно вертіли очима й підсилювали своє обурення крутими словами:

– Вам-то нічого, що за два місяці і досі не заплатили, а ми скоро виздыхаємо!

– Уже й виздыхаємо, – крутив докірливо головою Задоя. – Конешно, розцінки малуваті: війна. Страна бедная стала.

– Нехай у тебе позичить. А ми дурно працювати на буржуїв не будемо!

– Попросять. – І Задоя кивнув догори. Над головами на естакаді маячив солдат у касці й з багнетом за плечима.

– І ми колись їх попросимо. Думаєш, навіки це?

Байда розповів уже про своє звільнення. Почуваючи підтримку з боку шахтарів, він тепер дав волю своєму обуренню. Його бас гудів голосніше за всіх і збуджував інших:

– Треба тільки купи держатися.

– Що вони тоді зроблять з нами?

– Якби ж усі так!

Треба було, щоб про це хтось крикнув голосно, і вони безпорадно озиралися довкола. Час уже було спускатися в шахту, проте шахтарі все ще топталися у дворі, не знаючи, на що зважитися.

– Як був ревком, тоді знали...

Хтось із задніх гукнув:

– Максим Мостовий!

Голови, як на раптовий постріл, повернулися на голос.

Кілька днів тому на шахті пройшла поголоска про втечу Мостового із тюрми, але в це не вірили. І от він з'явився. В шахтарів заіскрилися очі, наче їм прибуло сили. Де ж він? За звичкою озирнулися до воріт, але побачили тільки каски й папахи, зирнули в інший бік, де під сонцем жевріли іскрами вали вороного вугілля. Між ними ступав Максим Мостовий. На ньому була незмінна потерта шкіряна куртка і такі ж потерті чоботи, що по щиколотку грузли в штиб. Від широкого козирка на Максимове обличчя падала бузкова тінь, під очима були синці, але він посміхався. Шахтарі розступилися. Мабуть, Мостовий не знає, що тут повен двір варти й німців. Ага, помітив! Чому ж він не тікає? Шахтарі, захоплені з такої відваги і пройняті почуттям небезпеки, обступили його тісним кільцем. Дехто простягав руку, дехто по-приятельському штовхав під бік.

– Та обережніше, чорти, мене вже й без вас наштовхали. Чого це ви носи повісили?

– Та ти що, не знаєш про новий наказ?

– Розстрілами залякують? – І Максим кивнув на естакаду, на якій стояв Ганс і завбачливо дивився в інший бік.

– Ти того не бійся, – шепнув на вухо Байда.

– А чого нам боятися окупантів? Ми дома, нехай вони бояться, бо не сьогодні-завтра, а доведеться п'яти салом намазувати. Все ото від безсилля, товариші, накази їхні. На всіх робітників тюрем не вистачить, а мертві вугілля їм не будуть довбати.

– А після дванадцятигодинної праці і живі стануть мертвими...

– Охлянуть!

– Правда, це правда!

– Тут хазяї ми, а не купка грабіжників-буржуїв.

– Ти диви, який хазяїн знайшовся, – хихикнув Задоя і штовхнув сусіду, кивнувши йому на шахтну будівлю. Той потайки вийшов із тугого кола й зачукивав по східцях на плити.

– А тепер слухайте і міркуйте. Відозву нашу читали, як тут німці опинилися? Читали! Так от, Радянська Україна піднімає визвольну вітчизняну війну. В Золотоніському повіті, у Лубенському, у Куп'янському, у Чигиринському повітах уже вибухнули повстання селян. Так що ж, ми не підтримаємо їх? Чи ми не вміємо організовано виступати за свої права?

– Отож я і кажу, – гукнув Байда, – сьогодні мене, завтра другого. Треба організовано, як каже Максим.

– Ось зараз його організують, арештанта! – продовжував Задоя.

– А ти, кнур чортів, замовкни!

– Щоб знову шахту зупинили?

– А для вас це смерть! – кліпнув на нього Убогий.

– Салом залле, от і буде смерть!

Це сказав непевним голосом, схожим на перше кукурікання півника, Ілько, який уже держався гурту коногонів. На чорних машкарах блимнули білі разки зубів, оголених посмішкою. Ілько весь спалахнув від такої підтримки і уваги до себе.

– Чи, може, будемо чекати, – продовжував Максим, – доки нам усім надінуть залізні браслети на руки? Он у Юр'івці уже поступило на завод замовлення від начальника державної варті на десять пар наручних кайданів. Ще й зразок приклав!

До нього протиснувся Гнат Убогий і хутко щось почав говорити йому на вухо.

– Всім! – відказав Мостовий. – На похорон нашого товариша Хабібули вийти всім, товариші! Хай знають, що ми їх не боїмось. А про інше, – сказав він уже до Гната, – треба спочатку домовитися з сусідніми шахтами, підготуватися!

По східцях задріботів, повертаючись назад, Задоян посланець. За ним ішов з годинником у руці технік Сивокіз. Він зупинився на верхній приступці, визивно зиркнув на голови шахтарів і, ще раз глянувши на годинник на срібному ланцюжку, насуплено кинув, як капітан з рубки:

– Ви довго ще будете анекдоти розповідати? Не знаєте, коли починається робота? Марш до кліті!

– Гуляйте самі, пане Сивокіз!

– Нема дурнів, – гукнув Байда. – Це я, щоб вас не ображати на службі.

– По дванадцять годин сидіти під землею?

– Каторгу заводити?

– Не ходи ніхто! – знову прогудів Байдин бас.

Сивокіз гукнув нагору:

– Десятник, а поклич сюди варту!

– Чого ти загрожуєш?

– Це тобі не старий режим!

– Ми не раби!

– Тут, здається, паршива вівця появилася. – Сивокіз витяг шию і обмацав гострими очима шахтарів. – Ага, так он хто вас підбурює, дурнів. – Він виглянув на естакаду й поманив німецького солдата. Той, ніби не помітивши його знаків, знову відвернувся в другий бік.

Байда, спіймавши на собі Сивокозів погляд, голосно викрикнув:

– Гроші сперва заплатіть, раз заробили люди!

– Хто тут заробив? – почув Байда позаду себе іронічний голос. – Я буду зараз розплачуватись! – Він озирнувся. Рябий вартовий з піднятим нагаєм намагався продертись усередину. З протилежного боку прочищала собі дорогу незрозумілими словами і широким багнетом зелена каска. Але шахтарі й не думали поступатись. Вони збилися ще тісніше, і до сивої шапки вартового загрозливо схилилося кілька гострих дзьобів на обушках.

Сивокіз топтався на верхній приступці й нервово показував комусь пальцем у середину кола.

Вартовий витяг із бокової кишеньки чорний сюрчок і пронизливо засюрчав. Від натуги булькаті його очі, якими він пас шахтарів, вилізли на лоб, а рябе обличчя стало буряковим; у шахтарів, навіть під сажею, помітно збідли обличчя.

У Гордія Байди від сюрчка теж злякано тьохнуло серце. Але він боявся зараз не за себе: всередині й досі стояв Максим Мостовий, якому тепер нікуди буде втекти. Байда витяг шию:

з різних боків бігли сиві шапки й зелені каски, виставивши наперед багнети. Шахтарі похилилися, потім, волочачи ноги, посунули, ніби єдине тіло, під естакаду.

Попереду сичав паровоз. Ніби злякавшись бути зім'ятим натовпом, він засичав ще дужче, випустив цілу хмару пари, гучно зойкнув і завертів колесами. Від шахтарів непомітно відділився Максим Мостовий і зник у сивій парі. Коли пара розійшлась, не було вже ні Мостового, ні паровоза. Роздратована варта в пошуках забігала між купами вугілля. Байда рукавом витер лоб і голосно засміявся собі в рукав: його лоскотало почуття радості, яку він не знав коли переживав. Хтось шарпонував його за руку. Все ще з очима, повними сміху, Байда озирнувся.

– Ну й герой! – Останнє слово само вилетіло з незакритого від здивування рота. За лікоть його тримав з лютим виглядом гайдамака. Посмішка погасла, як останній промінь вечірнього сонця гасне на шибках убогої хати.

– Чи вже й сміятися не можна? – почувачи наближення якогось лиха, проговорив Байда підупалим голосом.

– Ти мені на кутні засмієшся! – визвірився на нього гайдамака і стусонув у плечі. – Марш!

– Куди марш? Та не штовхайся, а то коли б сторч не став! – І він уже обома руками стиснув держално обушка.

Гайдамака засюрчав під самим вухом. Байда смикнув рукав, але в нього міцно вчепився гайдамака, до якого на підмогу бігло ще двоє німців.

Шахтарі, побачивши Байду в небезпеці, кинулися було до нього на підмогу. Тоді солдати скинули гвинтівки з широкими багнетами на руки і, голосно попереджаючи, закричали:

– Цюрік!

У Байди враз ослабло все тіло, і він неслухняними ногами поплівся між двома широкими багнетами і нагаєм позаду. На естакаді все ще маячила постать у касці з багнетом за плечима. Солдат дивився вслід прудкому паровозові й широко посміхався.

Коли натовп залишився вже позаду, Байда враз озирнувся і крикнув через плече:

– А ви не будьте дурнями, чули, що казав Максим!

Гайдамака штовхнув його в плечі, від чого Байда ніби надкусив останнє слово. Десь збоку виринув з переляканим виглядом Ілько.

– Тату, – прошептав він зблідлими губами.

– Візьми обушок. – І Байда сунув йому в руки держално. – Іди назад, купи держись.

Вартовий випустив Байду за ворота, на майдан, на якому стояв будинок варти.

Тіло забитого Хабібули ще й досі лежало непохованим, а дванадцятигодинний робочий день засмутив навіть однодумців Задоя.

Того ж вечора Гнат Убогий скликав комуністів в найдальшому закапелку Собачіївки. Прийшов Семен Сухий, Гриць Духота – слюсар із ремонтного цеху. Він був парубок уже в літах. Мав ще прийти Василь Моренко. Ставши кульгавим, він тепер працював у шахті за ствольового. Оце були і всі комуністи, що залишилися в Калинівці. У ближчому селі – Платонівці, де також жили шахтарі, було ще двоє надійних, які ходили ще в співчуваючих, – коваль Власов, що майже ніколи не розлучався з голосною гармонією, і, навпаки, завжди тихий і дрібний з обличчя учитель Безуглий.

Зв'язок з Платонівкою тримали через Гриця Духоту, який ходив туди ніби до платонівських дівчат.

Цей невеличкий загін більшовиків устиг уже згуртувати довкола себе і на шахті, і в селі немало робітників і селян, що були раніш або байдужими, або навіть вірили есерам і меншовикам. Тепер вони складали революційне ядро підрайону. Від товариша, який виконував партійні завдання зафронтового бюро і потайки приїздив до Платонівки, вони довідувалися про загальне становище. Він же постачав і більшовицьку літературу та газети. Але останній раз

він був щось з місяць тому. Максим Мостовий поїхав до Юр'ївки, щоб налагодити зв'язок з районним комітетом, який уже розгорнув у підпіллі роботу.

Звістка ця вплинула на присутніх, як підмога на обложених у фортеці. Гриць Духота мав доповісти про підготовку похорон Хабібулі. Чекали тільки на Моренка, якому було доручено зв'язатися з шахтою номер чотири. Для конспірації на столі стояла пляшка каламутного самогону і миска капусти. Капуста апетитно пахла конопляною олією. То один, то другий пучкою знімали з миски бурштинові пацюрки капусти і кидали в рот. Смачно приплямкуючи, вони перекидалися словами. Їхні думки знову повернулися до становища на шахті:

– Проти кулеметів з голими руками що ти вдієш? А людей розполохають.

– А головне, каже Максим, треба, щоб і інші шахти – разом.

– Треба це діло скоріше взяти більшовикам до своїх рук, а то в спілці тепер нароблять.

– Вони вже одверто в одну дудку грають.

– Наволоч меншовицька! Що той голомозий мені сьогодні загнув. – Сухий підбив пальцем вицвілі вуси, під ними посміхнулися бліді вуста. – Для того, каже, щоб захищати робітників, треба сваритися з адміністрацією, а коли ми будемо сваритися, тоді нас розженуть...

– Ну, й пустили Байду по світу.

– А він гадав – до старої кадри не причепляться.

– Забастовку треба, але таку забастовку!

– Що тобі казав Максим, Гнате?

– Скажу, ось нехай прийде Василь.

Моренко не з'являвся. Це вже починало дратувати.

– Давайте обговоримо перше питання, – сказав Семен Сухий, витер долонею вуси й поклав руки на коліна, ніби на нього навели фотографічний апарат.

За вікном почулися кроки.

– А чекайте, здається, йде! – Гнат Убогий підійшов до вікна й відхилив жіночу хустку, розіпнуту замість фіранки на іржавих гвіздках. У ту ж хвилину він смикнув назад кінець хустки і перелякано втупився в присутніх:

– Здається...

У двері забарабанив важкий кулак, і разом донісся приглушений голос:

– Відчиніть!

– Варта!

За столом ніхто не змінив пози. Тільки Гриць Духота для чогось переставив миску з капустою. У відчинені двері увійшов, як грубо обтесана колода, начальник варти Кіт-Котенко. Із-за його спини іще витикалися сірі папахи. Кіт-Котенко втяг червоним носом повітря, і його зеленуваті, глибоко посаджені очі сласно заблищали.

– Панахидку справляєте? – І він набрав пучку капусти. Жовті волокна, упавши з-під рук, лягли на темному столі примхливим візерунком. – А хто тут хазяїн?

Гнат насуплений стояв біля вікна. Важкі його кулаки розпирали кишені засмальцьованого піджака.

– Деся вийшов.

– А ти хто такий?

Гнат мовчав.

– Я знаю його, – сказав вартовий, – це Гнат Убогий.

Начальник варти окинув поглядом темну кімнату з голими запорошеними стінами, стіл з трухлявих дошок.

– А це хто? – кивнув він до столу.

– Люди. Шахтарі наші.

– Пізнавай, Гекало!

Той же вартовий почав тикати на кожного пальцем і називати.

Прізвище Духоти начальник варти пропустив повз вуха, але довідавшись, що з білявими вусами – Семен Сухий, він витяг із кишені револьвер і махнув ним до дверей.

– І Убогий? От і добре. Марш вперед!

– Що це значить? – підвівся збентежений Семен. Гриць з витягнутим обличчям і переполошеними очима продовжував сидіти.

– Не розмовляти! Обоє заарештовані. Марш!

Гнат Убогий виразно глянув Духоті в очі, потайки показав десять пальців і пішов до сіней. За ним ступив Сухий, який все ще не розумів справжньої причини арешту. Його збивало з пантелику, що варта не зробила трусу і залишила Гриця.

На вулиці, під чорною наміткою ночі, вони наздогнали Люй Лі, якого теж вела варта. Люй Лі щось говорив до них голосом ображеної дитини.

– Розумієш тепер? Хочуть випередити нас з похороном, – проговорив Убогий, штовхнувши ліктем Сухого.

Сухий з полегшенням зітхнув. До таких арештів його привчила ще поліція, особливо під Перше травня. Коли й ці нічого нового не придумали, то теж недовго триматимуть.

Він не помилився: варта тієї ж ночі потайки поховала Хабібулу, а за два дні випустила й забораних шахтарів.

Школа

Гордія Байду разом з партією заарештованих привезли до Катеринослава вночі. Із станції їх погнали до міста по бруку, як гонять худобу на бойню, тільки біля них був не один і не два гуртоправи, а з десятків гайдамаків у смушевих шапках з червоними шличками. У Байди було гірко на душі: «От і я став на старість арештантом!» Його хоч і звеличувало у власних очах те, що й він став революціонером, але й засмучувала перспектива до смерті ходити з тавром арештанта. Своїми ж вухами чув, як величав Мостового Задоя.

Коли заgrimіли залізні ворота, у Байди наче обірвалося щось всередині, і він уже ніби крізь сон бачив стерті кам'яні сходи, напівтемний коридор і, нарешті, камеру, куди його вштовхнули і слідом гримнули дверима. В ніс ударив важкий дух параші і немитих людських тіл. Скільки їх тут було! Люди лежали не тільки на койках, а й на цементній підлозі, навіть нікуди було поставити ноги. Байда стояв, як тума, тримаючи в руках вузлик із парою білизни та шматком хліба. Переживав він у шахті не раз тяжкі хвилини, але такої ще не доводилось. «І за що? Що Сивокоса вилаяв за правду? Що потурав на слова Мостового? А хіба Мостовий не правду казав? Хоч я й не їхньої партії, а що правда, то правда – насильники, катюги всі гетьмани і кайзери. І Ганс теж так каже про свого Вільгельма».

– Ще один! – почувся з койки. – Звідки, товаришу?

Байда міцніше затис у руці свій вузлик і відказав коротко:

– З Донбасу. – Що з ним балакати, як воно не знати що.

– Шахтар? – ніби зрадів в'язень.

– Шахтар!

– Зрозуміло. Це добре!

– Що ж тут доброго? Чоловіка замкнули за ґрати, а ти кажеш – добре, – відказав з темноти другий.

– Блюдолиза не замкнуть. І тих, що «моя хата скраю, я нічого не знаю», теж не замкнуть. Значить, шахтарі разом з усіма? Ідіть сюди, товаришу. Посунься, Григоре, дай місце чоловікові.

Байда, боязко озирюючись, переступив через сонні тіла і спинився проти в'язня, який звівся на лікоть.

– Оце тут і влаштовуйтесь.

В'язні мовчки посунулись і звільнили краєчок голих нар, тільки один буркнув:

– І вночі немає покою.

– Винить маму, що спізнилась вас народити, – відказав перший. На вигляд йому було років тридцять, на голові мав довге волосся. В'язні ще перекидалися словами, але вони не доходили до Байди. Його мучила думка: «За ґратами! Арештант!»

Коли у вікні, прикритому відхиленим козирком, засиніло небо, Байда побачив, що в невеликій камері набито було людей, як у нарядці перед спуском у шахту. Та й з вигляду вони нагадували сумирних робітників. Той, що сидів під стінкою, схожий був на Гната Убогого, з такими ж слідами сажі у зморшках, другий – високий, з сміливим поглядом, – мабуть, був слюсарем. Руки так і ходили, як у Максима Мостового, – наче він увесь час молотком орудує. Біля нього сидів чоловік з широкою бородою і з густим волоссям на голові, підстриженим кружечком. Зразу було видно, що селянин. Коли ті двоє носили сатинові сорочки, то на ньому була полотняна. Між нарами ходив худий хлопець, в якого ще й вуса не засіялися. Якби був трохи нижчий, то саме в товариші Ількові. А він уже за ґратами! Байда зиркнув на сусідню койку. На ній уже сидів і потягався, аж тріщали кісточки, той, що прилаштував його на койку. У нього було вугласте підборіддя, розумні карі очі і твердий рот, але руки неспрацьовані. Все це Байда спостерігав у щілинки очей, які так і не зімкнув за цілу ніч. Він чув, що у в'язницях глузують з новаків, вигадують всякі витівки: то охрещують, то постригають на арештанта, і намагався якось відтягти неприємну хвилину. Але, підглядаючи далі, все більше дивувався: в камері не чути було ні брутальної лайки, ні зубоскальства. І звертались вони один до одного то «товариш», то величали по батькові, а селянина – дядьком Пилипом називали. Тільки на хлопця казали просто – Ваня. Цей обернувся до патлатого і спитав:

– Товаришу Троян, сьогодні новий буде чергувати по камері?

– Нехай обживеться. Товаришу Карбований, чи не ваш оце земляк уночі прибув?

– Теж шахтар?

В'язень, схожий на Гната Убогого, глянув на Байду і покрутив головою:

– В Горлівці такого не бачив.

– А мені він щось здається знайомий з обличчя. Ну, товариші, починаємо день! Вставай! Ваню, дядьку Пилипе, сьогодні треба генеральну уборку зробити.

Йому ніхто не перечив, і Байда зрозумів, що Троян тут за старшого. Він підвівся й собі:

– Може, і я чим допоможу?

– Прийде і до вас черга. Звідки?

– З Калинівки, – уже охоче відказав Байда.

– Так ви, може, й товариша Мостового знаєте?

– А чого б же не знати. Оце ж при ньому і взяли мене.

– Живий Мостовий? Чуєте, товариші, брехня, що підстрелили товариша Мостового. Ось товариш каже – бачив. Мостовий сидів у нашій камері. Коли ви його бачили?

– На тому тижні. Саме заворушка на шахті почалась. Новий закон вивісили, щоб два-надцять годин працювати, ну, шахтар, звичайно, збунтувався, а тут Максим – здрастуйте! Прямо в саму пащу гайдамакам. Визвольна війна, каже, починається! Думаєте, впіймали?

– Йому тепер попадатися – значить, просто на шибеницю. Він тут тюремщиків до сказу доводив. Як не катували – нікого не видав. Усе допитувались, скільки на шахті комуністів, хто вони, де вони.

– А де ж їм бути? Пішли в Червону гвардію.

– А Мостового не вберегли. У вас там на шахті не густо комуністів, Гливікий і Клим Байда, кажуть, з Червоною гвардією пішли. Знали такого Кліма Байду? Розумний хлопець.

– Та трошки знав, – збентежено відказав Гордій. – Тільки, виходить, не зовсім.

– А вас як звати?

– Байда! – відрубав він, враз відчувши гордість за сина.

Тепер збентежився Троян. До них пробирався, витягнувши худу шию, цибатий парубійко. Троян непомітно штовхнув Байду коліном.

– Однофамілець, чи як? – І знову штовхнув коліном.

Припустився раз Гордій дурниці з сином, нічого гріха таїти – сплехував, але вдруге він не відмовиться від сина. Люди вихваляють, так нехай знають, хто його батько. Тільки чого цей Троян моргає? – Він зирнув на цибатого парубійка, його сухе обличчя з тонкими губами не сподобалось Байді, і він сказав ухильно:

– Та в нас Байдами цілий куток заселений.

– А я гадав, ви щось за Кліма знаєте, – сказав цибатий. – Я тут, у Катеринославі, з ним познайомився. Він приїздив на конференцію делегатом від вас, пам'ятаєте?

Байда хотів уже сказати: «Бач, а від батька й потаївся!», але знову Троянова нога наступила на чобіт. «Може, такий, що винюхує?» І він уже сердито відказав:

– Наше діло вугілля довбати.

За тиждень Гордій Байда зовсім уже звик до свого становища. Цибатого парубка чомусь перевели до іншої камери – і в'язні тепер не таїлись. Так він довідався, що Троян – учитель із Запоріжжя і був «того ж духу, що й Мостовий», комуніст, а взяли на мітингу. Карбований збурював шахтарів на страйк. Він не був партійним, але в суперечках завжди тримав руку Трояна. Той, що мав руки слюсаря, таки й був слюсарем із луганського заводу, прозивався Косов. Теж комуніст і воював у Першому соціалістичному загоні, який організував Клим Ворошилов. Кажуть, робітник із того ж заводу. Косов попався німцям із зброєю в руках. Тепер на нього чекала, мабуть, шибениця, але він був життєрадісний, хоч після кожного допиту повертався з новими синяками. Дядька Пилипа із Чапліїв посадили за те, що виступав на сходці селян за резолюцію, щоб не давати Центральній Раді хліба.

– А навіщо Раді хліб? – здивувався Гордій Байда, який давно відірвався від села.

У розмову втрутився Троян:

– Як – навіщо? А чим платити німцям за те, що допомагають добродіям з Центральної Ради душити революцію? Треба ж, як домовились, одного хліба дати шістьдесят тисяч пудів та рогатої худоби біля трьох мільйонів пудів.

– Шутка! – сказав дядько Пилип. – Три мільйони! Сам не їж, а їм віддай. І лісу ще, читали, – триста вагонів. Тут сушиш голову, де б його хоч на крокви дістати. Або узяти хоч шкіру. Тут не знаєш, як ті чоботи справити, а їм віддай аж сто п'ятдесят тисяч шкур.

– Та ще додайте – різної руди та заліза мільйони пудів.

– А ти, дядьку, кілочками пліши. Ну я й виступив перед народом: «Не давайте хліба панам з Центральної Ради!»

Серед в'язнів був і партизан із Сновського революційного загону, що його організував із залізничників Микола Щорс. Кремезного вагаря звали Михайло Дрозд. Він все ще носив солдатську сіру шинелю, в якій просидів два роки в окопах. Саме оповідання Дрозда найбільше любляв слухати Гордій Байда.

– А так не приймають? – допитувався він.

– Паршива вівця всю отару перепортить. Ні, у нас строго на цей щот: хочеш бути партизаном – склади клятву: перше – безумовно коритися виборному начальникові. Друге – не ремствуючи виконувати наряди і службу: не крути носом, хоч і не подобається. Третє – не ставити жодних вимог, бо все, що можна зробити, і без тебе зроблять. Четверте – не вживати нічого спиртного. Боже сохрани! Нап'ється, а через нього весь загін може в біду потрапити. А за грабунки і насильство – розстріл. Зразу. Тут тобі суд, тут тобі й розправа. Ми – народні месники, а не наймані головорізи.

– Добре командує ваш Щорс. Він що, офіцер?

– Кажуть: «Куриця не птиця, прапорщик не офіцер».

– А що ж, на них війна трималась, на прапорщиках.

– Саме головне – діло знає: ви б подивились, яка дисципліна. Одним словом – більшовик! До самого Леніна їздив.

Про Леніна в камері згадували часто, і у Байди склалася про нього думка як про людину, від одного погляду якої царі і їх міністри розбігаються, як руді миші.

– Строгий?

– Товариш Ленін? Командир каже, тільки з батьком рідним можна так побалакати (у Байди ніби шпичками закололо щоки). Цікавився, який настрій серед робітників, як живуть селяни.

– Значить, наш, – сказав Байда, – коли не забуває про робітника.

– І про мужика думає, – вставив дядько Пилип. – Чому? Бо мужик завжди правді вірний, він не жмикрут.

Троян, мабуть, теж прислухався до розмови, хоч і сидів осторонь, бо обернувся й сказав:

– Правильно, дядьку Пилипе! Панам та їх підголоскам, – і він кивнув у куток, де сидів лисенький чоловічок, на прізвище Попсуй, – їм би дуже хотілося, щоб одні до ліса, а другі до біса.

– Зі сліпим дороги не знайдеш, – відказав Попсуй. – Це не нами вигадано.

Попсуй був у пенсне, з гостренькою борідкою, з кругленьким черевцем. Йому носили щодня передачки, які він, відвертаючись у куток, намагався сам з'їсти все до крихти. Коли всі інші потрапили до в'язниці за опір німецьким окупантам і Центральній Раді, то Попсуй опинився за ґратами за якусь махінацію в суді, де він виступав як адвокат. Але Попсуй вважав, що й він «жертва» революції. Він говорив так красномовно, що залюбки його слухали, але коли заходила мова про Жовтневу революцію, Троян завжди заганяв його на слизьке.

Байда спочатку навіть не розумів, чого вони сперечаються – обидва проти царя, обидва за революцію, а сперечаються. Одне тільки їх різнило: в словах Трояна завжди чулась зненависть до панів, до експлуататорів, а Попсуй усе серединка на половинку. А коли ще й дядько Пилип після одної такої суперечки сказав, кивнувши на Попсуя: «Сказано, пан: їсть мужицький хліб, а мужика ні в що не ставить!» – Байді стало зрозуміло, що не одним вони миром мазані.

З того часу Байда перестав слухати розказні Попсуя і завжди тримав руку Трояна. Якось Троян одержав з волі записку в цигарках і враз визвірився на Попсуя:

– От до чого довела ваша заяча політика: гетьман уже відновлює власність на землю, фабрики й заводи знову повертає хазяям.

– Я його не обирав, гетьмана!

– Так потакав.

– Тепер вони так прикрутять, що й на печі ніхто не всидить, – сказав дядько Пилип.

– Попсуї всидять, – кивнув Косов. – Меншовики й до гетьмана присусідяться.

– Я комісарів не потребую! – враз заверещав Попсуй. – Може, гадаєте, що це Луганський загін?

Косов зблід. Саме про його комісарювання в загоні й допитувався слідчий. Знало про це лише кілька чоловік у камері. Він стиснув кулаки й кинувся до Попсуя, але між ними став Троян:

– Чекай, Косов. Винюхав, значить?

– Не ваша справа! Я не бажаю з вами балакати, я, я... – і він затарабанив у двері.

Але в очко визвірився вартовий і загрозливо гаркнув:

– Відійди, шпана!

– Як він зразу його впізнав! – зареготав Карбований.

Того ж вечора Попсуя викликали на допит. За півгодини він повернувся, і, намагаючись нікому не дивитися в очі, зібрав свої речі, і, навіть ні з ким не попрощавшись, пішов. Серед ночі викликали слюсаря Косова. Назад він уже не повернувся. В камері не спали до самого ранку.

Троян ходив зосереджений, з міцно стиснутими губами, а коли побачив, що всі перейнялись якимось страхом, з докором сказав:

– Без жертв, товариші, не обійдемося. На те боротьба. Тепер самі побачили, як попси продають революцію. Ідіть-но сюди, будемо газету читати, а потім скажу, як вона потрапила до нас.

Розгорнувши газету, Троян вдоволено вигукнув:

– Ну от, я ж казав, що народ не буде ходити в німецькому ярмі. Забастували залізничники! Це ж яка допомога селянам! Німці тепер не зможуть вивозити хліб, перекидати війська для придушення повстань. От вам, товариші, плоди нашої агітації. А тепер ще треба, щоб шахти стали. Чуєте, товариші шахтарі? Та проти такої сили не те що триста тисяч окупантів, а й удвоє більше нічого не вдіють! Навіть коли й зламають страйк залізничників, усе одно паровози без вугілля не поїдуть. А не поїдуть паровози – не вивезуть хліба, лісу, руди. От як одне за друге чіпляється.

А через кілька днів по тому в камері з'явилися і залізничники. Один був машиніст, другий – слюсар із депо, а третій – мастильник. Їх зустріли як героїв.

– Держитесь, товариші?

– Забастовка росте?

– Всі вже залізниці України стали! – сказав машиніст.

– Ура! ура! – закричали в'язні.

– Качати залізничників!

Дехто взявся за машиніста, але він болісно крякнув і сказав:

– Мене вже і без вас покачали гайдамаки, аж дихнути не можу.

– Дома взяли, чи як?

– Облаву на Чечелівці зробили. Більше тисячі робітників затримали. А в німецького офіцера і список уже був. Декого провели під конвоем до паровозів, а нас оце сюди.

– Ми тут довго не засидимось, – вставив мастильник, – нашого брата в концентраційні табори відсилають, аж у Білу на Підляшші.

– Що ще нового на волі? – спитав Байда.

– Де та воля, товаришу? Вся Україна тепер стала тюрмою. А ви чи не шахтар, бува?

– Вгадав!

– Ну то вам цікаво почути: по всьому Донбасу й Криворіжжю забастовки почались.

– Неначе підслухали тебе, товаришу Троян! – з захопленням вигукнув Карбований.

– Бо один центр керує, – відказав Троян. – Товариш Ленін думає не тільки за Росію, а за всіх трудящих.

– Це правильно, товаришу, якби не допомогли петроградські робітники, може б, німецькі окупанти вже й зламали залізничників.

– Про яку допомогу кажете?

– Шкода, не захопив відозви.

– А я приховав, – сказав слюсар депо і витяг із кепки клаптик паперу.

– Та ти своїми словами!

– А навіщо мені вигадувати? Натє читайте.

– Це від Петроградського комітету РКП(б), – сказав Троян, взявши відозву до своїх рук. – Про страйк залізничників. – Він пробіг очима перші рядки, потім підвищив голос: «...Хто може, хто повинен прийти їм на допомогу? Ми, їхні брати по боротьбі – російські пролетарі і в першу чергу передовий загін робітників Росії – революційний пролетаріат Петрограда... Нехай кожен пітерський робітник, робітниця, матрос, червоноармієць принесе свою лепту на велику справу визволення українських братів, що страждають у капіталістичному рабстві!»

– Ну, товариші, – сказав Троян, піднявши голову, – чули? «Брати по боротьбі – російські пролетарі!» З такими братами нас ніяка сила ніколи не зламає!

Чекали на сигнал

Назад до Калинівки Гордій Байда повернувся, коли вже надворі стояли холодні, прозорі дні й темні осінні ночі. За цей час його дружина Харита ще більше висохла і почорніла. Вперше за останні роки тепле, ніжне почуття прокинулося в його серці:

- Покріпись, старенька, чув, недовго вже їм верховодити. Погано ти, Ілька, матір годував!
- А їх скільки не годуй – однаково.

Ілько вилюднів, поширшав у плечах, ще більше став з обличчя подібний до Клима, але від батькових очей не заховалась і різниця. Уже третій місяць він працював за коногона і тепер на кожному кроці словами й рухами, не завжди чемними, намагався копіювати найбільших шибайголів із коногонів.

- А в нас пішла чутка, що вас уже копнули.

Ілько сказав це цілком байдуже і так же байдуже чвиркнув крізь зуби, як це робив Гарасько. Вражений Байда похитав головою. Харита, відчувши докірливий чоловіків погляд, глибоко зітхнула:

- Як з цепу хлопець зірвався.
- Щось ти, дивлюсь я, від рук відбився, Ільку. Хто це тебе просвіщає?
- Ілько пхекнув і взявся за шапку:
- Став би я просвіщатися. Всякою мурою займатися. У нас своя програма.
- У кого це – в нас?

Ілько хотів сказати: «В анархістів!», але Гарасько наказав йому мовчати, що є така «партія» на шахті, і він тільки буркнув «у нас» і замовк.

– Може, в тебе з Гараськом? Ти й досі водишся з цим гицлем? У Гараська звісно яка програма – байдики бити. Ото його програма.

Гордій Байда за п'ять місяців сидіння у в'язниці мав час і нагоду наслухатися про партії та програми і згадав, як Клима теж про партії говорив:

– Чуєш, Харито, про Клима і в тюрмі не раз мені казали – на великого чоловіка росте. Розумний хлопець. – І з гордістю подумав, що й сам би тепер міг де в чім повчити Клима з політики.

Раніше Байда не звертав жодної уваги на дітей, хіба, розчулений горілкою, на пісенний лад пускав сльозу: «Сини мої, соколи». Тверезим він міркував інакше: «Якось повиростають, адже ми вирости». Але зараз Ілкове шибайголовство вразило його неприємно, навіть боляче. Відчуваючи свою провину перед Климом, що вийшов у люди і без його, батькової, допомоги, навіть більше, переборовши батькову впертість, що тепер шпичками штрикала його совість, Гордій Байда, не певний, що зможе ще й сам прислужитися революції, не одну ніч, сидячи у в'язниці, думав над тим, щоб хоч менший син Ілько міг колись сказати, що батько напугав його на розум. «Вийшла з Климом у мене помилка, а вже Ілкові шлях ясний. Подякують люди Климові, подякують Ілкові, не забудуть і батька їхнього». Розбещений за його відсутність, Ілько тривогою наповнив батькове серце. В сірих очах під навислими стріхами кошлатих брів проступила скорбота.

– А в тюрмі були такі завбільшки, як і ти. Теж революцію робили. Ваня такий був. Що ж він утнув з гайдамаками? Розвішали вони універсал їхній, як маніфест ніби, що тепер, мовляв, наша Україна самостійна. Ваня і подписував на цих афішах: «Від Києва до Берліна самостійна Україна!» І тобі пора за розум братися.

- А в нас своя партія, – задержувато сказав Ілько.
- Он як, ціла партія? І багато ж вас у партії?
- Хоч і небагато, зате варта і та боїться нас.
- Кого це – «нас»?

– Гараська, Митька Куцого і... мене. Нехай тільки тронуть.
– Що, Митько Куций уже повернувся?
– Давно. Усі пальці в персях, а годинник який! І дні, і місяці показує.
– А варта не чіпає?
– Нехай тільки спробує зачепити, так наша партія їй покаже. У Митька шпалер хіба ж такий!

– Попався б він Климові. Барахольник. А що тут про Клима говорять?
Ілько зневажливо махнув рукою:
– Комісаром, кажуть, у армії наставили. Хто тільки що візьме – зразу розстрілює. Псих!
– Зате ти, дурню, розумний. Щоб ти мені про цих лоботрясів більше не згадував. А то я всю твою партію як спіймаю за вуха, так не те що шпалери, а й штани погубите.

Ілько розтяг зневажливо губи й пішов з хати.
– Що з цього хлопця вийде? – похитала Харита головою. – Самогон уже почав дудлити.
– Хуліган вийде, як не схаменеться, архимник, от що!
– У інших діти – серце радіє. Кажу: «Чого ти їх цураєшся? Хоч би й Василь Моренко – гарний хлопець. Чого ти злигався з цими антихристами?» – «Ті, – каже, – більше до комунії хилять, а я другої партії». Що це за партія така? Один ракло, а другий босаявка. Ото тільки й знають бешкетувати та собак дражнити.

– Яка там партія! – роздратовано відказав Байда. – Босота, а не партія. Партія комуністическа – ото партія.

Того ж вечора до маленької Байдиної землянки завітали Семен Сухий і Гирич. Їхня настороженість і стурбовані погляди на хатину, в якій сиділа припиншкла Харита, здивували Байду.

– Що це ви як на жаринах сидите?
– Тепер і товаришеві своєму не віриш, – пояснив Гирич. – Ілька вашого вдома немає?
Байду це запитання гостро штрикнуло в саме серце. Він аж пересмикнувся увесь:
– Десь вештається. Та воно ще дурне, вигадали тут якусь партію з Гараськом.
– Через таких дурних у нас уже немало запроторили в Берестя.
– А то й у Сілезькі рудні, – додав Семен Сухий. Він був усе такий же спокійний, врівноважений і потайний, але Байда тепер не мав сумніву, що Семен – партійний, більшовик. Почуття образи, що той ховався навіть від нього, десь ворухнулось усередині, але він тут же подумав: «Правильно робив – такий час».

– А Гнат Убогий ще в живих лічиться?
– Працює собі. Поки ще не чіпають.
– Тільки з ока не спускають.
Він і про цього подумав так само, як і про Сухого, і вголос сказав:
– Молодчина!
– Що ж там чувати по інших краях? – запитав Гирич.
– Та дещо й ми чували. Тільки до тюрми не всяка й чутка доходить. Кажуть, селяни у Звенигородці дуже заворушились.

– Це й ми чули, – вставив Семен Сухий, який досі ніби придивлявся до Байди. – Більше п'ятнадцяти тисяч повстанців обложили Лисянку, це на Київщині, кажуть. Навіть Звенигородку захопили. Місто! А все з чого почалось? Більшовики очі розкрили, що за гетьмана чортового батька землю одержать. А гетьман сидітиме, доки тут сидітимуть німецькі окупанти. Повстання потім перекинулось на Тарашу. Зібралась уже хіба ж така сила! Навіть п'ять гармат своїх мали. А в Сквирі почули, та й собі, а в Каневі й собі. Такого, кажуть, дали німцям прочухана, що довелося цілу армію стягти. І то билися аж два місяці.

– Якби і в нас так, – сказав Гирич.
– А чого ж, ми теж непогано почали було. Чув, Гордію, яку ми тут забастовку провели?

– Чув, чув, та щось ненадовго вас вистачило.

– Сам знаєш, хто залишився на шахтах. Але тепер маємо науку. Ота варта до того вже знушається, що й німців перевершила.

– Загибель, мабуть, свою чує, – сказав Байда. – При кордоні, кажуть, червоні вже частенько засакають. Там Щорс так цілий полк ніби організував з партизанів.

– А коли ж ті партизани сюди дійдуть? – допитувався Гирич з надією в голосі. – Чують же, що стогне робочий люд.

Байда поворушив посмішкою свої обвислі вуси.

– Постогне, постогне та й за розум візьметься.

Тепер посміхнувся вдоволено Сухий:

– Правильно, Гордію.

– А то ж як? – задоволений з похвали, відказав Байда. – Як кажуть: «На Бога надійся, а свій розум май!» Самим треба подумати про себе, а в Росії, мабуть, і без нас вистачить фронтів. – І він дістав потертий клаптик газети «Донецкий пролетарий». – Ви думаєте, Червоній армії робити нічого? На півночі, це десть там аж біля Архангельська, де Соловецький монастир, висадились англійці, американці, французи й бельгійці.

– Так це ж наші союзники.

– Цареві та панам були союзники, – пояснив Семен Сухий.

– От-от, а на робочих пригнали в Біле море цілий караван з гарматами. А для чого? Щоб повернути панів на своє місце! У Сибіру полонених чехословаків теж обдурили меншовики та есери: пристали до Колчака, який себе за правителя видає. А їм допомагає японець і якісь австралійці, що до їхньої землі, кажуть, з місяць треба морем-океаном плисти. І вп'ять же, американці і французи й тут допомагають. Тепер, візьмемо, на Кавказі – наступають англійці з турками. Нафта їм кортить. У Білорусії, як і в нас на Україні, німець пшеничку й вугілля цупить. Знову ж таки з Чорного моря висіли греки і ті ж таки французи з англійцями.

Він аж упрів від напруження, намагаючись пригадати написане в газетці, до якої зиркав тільки одним оком. Для переконливості Байда з кожним новим фронтом ляпав по клаптику паперу широкою долонею, ніби складаючи під неї ворогів.

– Це ж тільки... – він хотів сказати – «інтервенти», але слово не давалось. Байда плюнув і твердо вимовив: – Напасники, а ще й своя контра. От під Царицином білі генерали насіли на Донецьку нашу армію. Мошки, мабуть, менше на болоті, ніж ворогів, що посунули на совєцьку владу. А ти кажеш: чого не допомагають? Самим треба братися до діла! – скінчив він повчальним тоном і не без гордості глянув на своїх гостей.

– Та хіба ж ми самі осилимо? – уже пригніченим голосом, злякавшись такої навали, викрикнув Гирич. – У них офіцери, генерали.

– Будуть і в нас генерали, тільки свої, з робочих, – вставив Семен Сухий. – Хто командує Донецькою армією, знаєш?

– А хто?

– Такий же, як і ти, робітник із луганського заводу – Клим, товариш Ворошилов. Ну, що там ще чувати?

– А ти хіба не знаєш? – і собі запитав Байда, даючи зрозуміти, що тепер перед ним можна не критися.

– Може, в тебе свіжіші новини?

– Скоро ніби почнеться, – відповів Байда, притишивши голос. – Усі чекають тільки на сигнал. Чи в нас тут думають про це?

Семен Сухий, видно було по всьому, радів про себе. Перед ним сидів зовсім інший Байда.

– Та й ми не сидимо склавши руки. Але чим більше буде людей про це турбуватися, тим краще. Бачу, що й тобі воно болить, а думаєш тепер ти правильно, Гордію. Іди й агітуй людей, розповідай, що чув, що бачив, за що кидають кращих людей до в'язниць.

Байда, не підготовлений до такої пропозиції, розгублено відказав:

– Хіба розумніших не знайдеться? То ж треба партійному бути.

– І про це пора вже тобі подумати. Самим за себе треба дбати, а не чекати, щоб нас вели за ручку.

– Я хотів би спочатку на роботу стати.

Гості одвели очі.

– Треба буде спробувати. Гриць Духота на восьмому номері влаштувався.

Гордій Байда пересмикнув губами. Це питання поки що вирішив за них Сивокіз. Він ніби навмисне зустрівся першим у селищі:

– З курорту? Мабуть, добре відпочив? – Сивокіз глузливо оглядав його охлялу постать.

– Та ще обушок з рук не випаде. – Байда сказав це не без задньої думки. Він був певен, що Сивокіз догадається, до чого тут обушок.

Технік стяг губи набік, насупився:

– Обушком не обушком, а язиком, напевне, будеш працювати. Ти ще не здумай швендяти мені по шахті.

– Прокажений я, чи що?

– Прокажених, може, треба тільки за місто вивозити, а таких, як ви, й стріляти мало. Каламутите, ідоли, Росію.

– Оце ніби ми й про роботу побалакали?

– Оце й побалакали. А хочеш роботу, можна дати. – Він прищурився і з витримкою вступився йому просто в очі. – Може, ти порозумнішав за цей час? Тебе вони не будуть боятися. Робота неважка: коли-не-коли мені б сказав, хто там базикає. Про це можеш ще подумати, і тоді виходь на роботу.

– Як Юда, значить, Суса Христа? – збурена кров ударила Байді в лице. Образа на техніка знову стиснула його кулаки. Але Сивокіз, мабуть, теж згадав колишню образу і тепер, почувавши свою зверхність, уже одверто знущався з Байди:

– Більшовики ж кажуть, що не було Христа. Все це, мовляв, вигадка. А раз вигадка, значить, і гріх – вигадка. Я ж тебе не силую! – Він знизав плечима. – Не ти перший. Брикались і інші, доки дурощі сиділи в голові.

Про це Байда не хотів говорити товаришам. Він ще поспробує, як Гриць Духота, «постріляти» роботи на інших шахтах. Не скрізь же засіли сивокози. Від його пропозиції Байді неприємно шкрябало на серці, ніби він уже вчинив цю мерзоту над своїми товаришами. Прощаючись, Семен Сухий пошепки сказав:

– Максим Мостовий учора був. Треба тобі буде з ним побачитись.

– А в кого він стоїть?

– Він десь поїхав. Повернеться – скажу.

Ще не розвіявся дим від цигарок, як двері знов прочинились і в хату вскочила Маруся. Струнка, вродлива, мов купана в любистку, вона внесла з собою запах осіннього бадьорого вітру. Від нього у Марусі горіли матові щоки, на які дражливо спадали чорненькі кучерики, а круглі сірі очі вигравали переблисками. Побачивши Гордія Байду, вона здивовано звела тоненькі брови.

– А я й не чула, здрастуйте, дядьку Гордію! Здрастуйте, Петрівно!

– Здоров, здоров, дочко. Чи по сусідству живеш?

Маруся зніяковіла, повела плечем і ніби вперше помітила, що на кофті є поли, а на них ріжечки.

– Ніде солі не дістану, хоч би пучку.

Харита витерла пальцями кутики губ і обласкала її добрими очима.

– Здоров, доню. Вона, спасибі ш, частенько мене навідувала. Посидимо, посумуємо, поплачемо разом – воно й веселіше стане.

Маруся гнула-розгинала між пальцями ріжечок поли.

– Може, про наших що-небудь чули?

– Про наших? – Байда кивнув головою, й посмішка скотилась по вусах. – Не там же я, дочко, був, де ти думаєш.

Вона ще більше зашарілась і вже не піднімала очей, прикритих довгими віями.

– Ви знову вибшником підете в шахту?

– Мабуть! – Байда наморщив чоло. – Мабуть!

– А ви бачили такі книжки, що комісари читають?

– Комісари? А тобі навіщо такі книжки?

Почуваючи, як спалахнули не тільки щокі, а й вуха, дівчина прудко кинулася до дверей:

– Прощайте!

– Ти ж солі питала!

Але Маруся, затуливши долонями лице, вже вискочила на вулицю.

– Все про Кліма перепитує, – хитнула їй услід Харита.

– Гарна дівчина, алюрна. Працює?

– Та працює. Почула від Митька Куцого, що Кліма на комісара наставлено, зажурилася. Бачу, дівчина щось носить на серці. Чи не Ілько, думаю, дражнить, бачу ж – в'язне до дівчини. Питаю: «Що тобі, дочко?» – «Куди мені, – каже, – темній, думати про комісарів». – «А ти почитай, – кажу їй, – книжку. Клим, бувало, і не їсть і не п'є, та все у ту книжку носом». Так то тільки й чути було на кутку Марусин голос. А зараз як ногу вломила. Може, й справді на вченіє пішла. Удень-то знаю, що на шахті працює.

Гордій Байда бачив, що його дружина, знесилена постійною роботою біля ночов з брудною білизною шахтарів, солодко мріє про невістку, за якою у неї, може б, спочили натруджені руки, але її мрії зараз не доходили до нього. Голову сушила думка про злидні, які ще голоднішими очима світили тепер з вогких кутків землянки.

Всю ніч Гордій Байда рипів ліжком, чув, як прийшов Ілько і, не роздягаючись, упав на постіль; у хаті запахло перегорілим самогоном.

– Ільку, Ільку!

На його голос ніхто не обізвався, тільки в хатинці зарипіло ліжко під Харитою, і вона зітхнула. Повз віконце хтось пройшов, обережно ступаючи, і причаївся. Байда згадав слова Семена Сухого: «Шпигунство розвелось у нас». Він затаїв дух. На шахті невтомно чохкав паровик і знову нагадував йому про потребу «стріляти» роботу. Потім відчинилось віконце, і в нього вліз непомірно більший за віконце хитрий і улесливий Задоя.

Зіскочивши зі столу на короткі ноги, він присів на ліжко і, хитро підморгуючи, почав говорити:

– Даремно ти, Гордію, не погодився ото на пропозицію Сивокоза. От я, наприклад, побалакаю з ним, хто про що думає, дивись – і упряжечка набігла. Дурень думкою багатіє, на всякій революції надіється, а мене ще батько колись учив: «Хочеш бути зверху, клади другого під спід». А то ще дід казав: «Покірне телятко дві матки ссе». Старі люди мудрі були. У нас на селі урядник ручку мені подавав, а чому? Бо користь від мене мав: усіх забастовщиків з ним вивели. А стукнула війна, і він мене не забув: «Іди, – каже, – Задоя, на шахти, там усі воєннотобов'язані, а то інакше на війну заберуть. А хочеш, до поліції поступай». Поліція, звичайно, діло чисте. Тільки в революцію легко могли й ухекати. А кому була потрібна ця революція? Мені? Я на шахту в хромових чоботях прийшов, дома без чарки за стіл не сідав. І цареві був угодний, бо допомагав душити отих, що кричали: «Геть старий режим!» Хіба нам погано жилося за старого режиму? Тобі, приміром, Гордію, хіба погано раніше жилося, що ти невдово́льство показуєш?

– Як мені жилося раніше, за старого режиму? Так слухай же, Задоя ти паршива.

І він почав розповідати:

– Служив колись я на шахті Биковенка, може, чув, біля Гришиного. Шахтар на цій шахті був усе більше безпаспортний. Звідкіля такі виходили? Не знаю. Сам-то я із села прийшов: продав отакому ж жмикрутові, як ти, наділ на подушне і пішов світ за очі. На шахті Биковенка працював я у рядчика Деригуза, Оксентія Петровича. Такий же, як ти, коротконогий, а очі ніби осокою прорізані. Хитрий був чоловік. Працював тоді шахтар по дванадцять годин без просвітку. В день получки Деригуз надівав плисову жилетку, срібний ланцюжок через увесь живіт, мазав оливою голову, ставив на стіл журавля з горілкою, діставав рахівницю, табель і, весь сяючи, як мідний п'ятак, починав викликати. Підходить моя черга.

«Найняв я тебе, – каже, – Гордію, більше з жалості: сила в тобі велика, а даром пропадає, – підморгує й підносить повну склянку горілки. – Ану, – каже, – хильни». – Випиваю горілку, ущипнув трохи хліба, щоб заїсти.

«Ну, а тепер, – каже, – давай порахуємось». – А в мене від горілки душа вже танцює.

«Штани ти брав?» – Штани я справді брав.

«Чуні брав?» – І чуні брав.

Оксентій Петрович скинув одну кісточку, скинув другу.

«А семигривеника я тобі позичав?» – Я добре пам'ятаю, що тільки гривеника.

«Здається, – кажу, – не семигривеника».

«Те, що здається, ще не факт», – каже. І ще кісточку на рахівниці – кидь.

«А шість раз по двадцять, – і клацає під горлом пальцем. – Було таке?»

«Може, й було».

«Було, було», – каже. І ще кісточку – кидь. Бачу, і кісточок уже мало застається! «Ех, – думаю, – за віщо ж я руки, ноги насаджував?» А Оксентій Петрович ще привітніше:

«Гарні ви хлопці. З такими іще по склянці не гріх. Вип'єш, чи що?»

І наливає знову повну. А в мене вже душа розходилась.

«Давай!» – І одним духом до дна. І такий мені ублажливий вже здається Деригуз, наче ніколи й не був стервом.

«От усі ви такі, – каже, – а завтра будете катом називати. Тобі й гроші потрібні?»

«Потрібні гроші. Жінка, – кажу, – гола, сам голий».

«Так бери в мене черевики. Отож залишилось півтора карбованця, а решту відробиш».

«Відроблю, – кажу, – Оксентію Петровичу!» – Хоч черевики півтора карбованця й не варті, а тут ще душа горілки просить. Деригуз на це тільки й чекає. Скінчить видачу получки і останні краплини вищідить із журавля. Це б тільки починати получку, а горілки вже нема.

«Бери, чортяко, останні, тільки діставай!»

«Та де вже наше не пропадало, – каже. – Не можу, – каже, – я бачити, як людина мучиться. Така вже в мене характерність м'яка».

«Пошукати тільки такої», – думаємо про себе.

А він уже дістає іще четвертину.

«Підходьте по черзі».

Шахтарі юрбою пхаються до столу. Деригуз знову наливає кожному по склянці й приказує:

«А за годину ще по півстілки дам, тільки лягайте до біса спати та й на роботу. Це ж, не забудьте, по тридцять копійок».

Шахтар, бувало, вип'є, чвиркне крізь зуби – ото і вся закуска, лягає на піл і вслухається, як цокає велика «цибуля» перед Деригузом на столі. Ще й черга, бувало, не скінчилась, а вже хто-небудь підводить свою патлату голову й гукає:

«А я вже нарахував годину!»

Та Деригуза не обдуриш: він сидить, як копиця на полі, і цідить крізь зуби:

«Ти навчися попереду хоч до десяти лічити».

Капають хвилини, як коломаз із мазниці. Щоб скоротити час, починаємо співати:

Спустился рано утром в шахту
К своей лошадке вороной,
Сцепил я партию крючками
И мчался прямо под забой.

Вот мчится партия с востока
По узкой длинной коренной,
И молодому коногону
Кричит братишка тормозной...

«Уже, мабуть, і друга година минула», – перебиває хто-небудь.

А Деригуз мов не чує, сидить, ручки на пузі зложивши, та під пісню хилитається. Потім одкріє одне око, зизом гляне на свою «цибулю» і знову хитається. А ми страждаємо і знову співаємо. Деригуз підспівує тоненько, як козеня, і сльозу пускає. Плаче, стерво, і нас на сльозу збиває. По вікнах дощ ляпотить, у казармі болото, а на душі ще більше.

«Доки ж ти мучитимеш православних? – Був у нас один такий розстрига-піп, Северином звали. – Доки, питає, – дражнитимеш?»

«А чого ж ви, – каже, – не підходите?»

Шахтар знає, що Деригуз у борг тепер уже не дасть, і цідить поволі, щоб довше поласувати. Вип'є і мовчки лягає на голий піл. А Северинові й цього мало.

«От взяти, – каже, – приміром, шнур, що до випалу динаміту, і ломаку, так, по-моєму, шнур дошкульніший, ніж ломака».

А ми вже здогадуємось, для чого це говориться.

«Ломака дошкульніше б'є!» – кричимо.

«Ні, шнур!»

«Ломака!»

«Шнур!»

Деригуз і собі встряє:

«Ломака!» – кричить.

А Северин уже встає:

«Давайте перевіримо. Я згоден!»

Дурно ж ніхто не захоче підставляти боки. Деригуз обом по шкалику горілки. Тепер вже нічого більше не застається, як тільки спати, а потім знову в мокрий вибій, і так аж до нової получки. А захоче шахтар перейти на іншу шахту, так йому ні в чому й за виселок вийти: голий як бубон. Усе з горя пропив. Ще коли влітку, то хоч лопухом прикриється, а взимку, в стужу, коли треба, може, верстов зо три пробігти, тоді такий шахтар збирає, де тільки знайде, лахміття, рогожу, бабські подрані спідниці, підперізується перевеслом із соломи і летить. А Северинові довелося летіти, так і лахміття не знайшов: одною соломою спеленав себе та так і помандрував світ за очі. А ти, Задоя паршива, тоді, мабуть, на пшеничних паляничках ріс, мої ґрунти скуповував та пив з нас кров, як Деригуз.

Гордій Байда сердито блимнув на Задоя, але в нього в ногах сидів уже не Задоя, а Деригуз Оксентій Петрович і хитро підморгував маленькими, ніби осокою прорізаними, очима. Байда з огидою, як павука, скинув його з ліжка. Деригуз упав накарачки, заліз у темний куток й звідти почав скімлити, аж доки не загув на всю хату.

Гордій Байда кліпнув очима.

У хаті все ще душив самогон. Ілько з перекривленими, потрісканими від жаги губами хропів у кутку. Над ним стояла, підперши долонею щоку, мати і скрушно хитала головою:

– І сьогодні, мабуть, не піде на роботу. Може, хоч тебе слухатиме; мене – й вухом не веде.

Гордій Байда штовхнув його ногою:

– Ану вставай, гуляко!

Ілько щось буркнув і повернувся до стіни.

– Гудок уже був, чуєш!

– Нехай собі гуде, а я не піду.

– Чому?

– Не піду.

– Ільку!

– Одв'яжіться. Сказав не піду – і не піду!

– Може, в нього голова болить, – вставила Харита, готова вже захищати його від батька. –

Болить голова, синку?

– Не ваше діло!

Гордій Байда засопів, як над важкою грудю вугілля. Ще б хвилина – і він розчавив би його кулаком. Мати сполошилась:

– Це він спросоння. Ти не турбуйся, він піде.

– Щоб ти мені його вирядила на роботу, – під давно не голеною шпакуватою бородою важко ходили сірі жовна. – Розпаскудила хлопця!

Насупивши брови, Гордій Байда надів шапку і, за звичкою знявши з стіни обушок, пішов з хати.

– Хоч би ж хліба вкусив...

Байда навіть не оглянувся. Напосідлива думка за всяку ціну стати знову на роботу підганяла його на шахту.

Гора породи, ховаючи в тумані голову з тьманим вогником на лобі, пломеніла зеленкуватими і жовтими язиками і курилася димом. На копрі ворожили шпичями шківів, а з паровичні вихоплювались білі клубки пари й обволікали чорні будівлі. У світлі електричних лампочок то з'являлися, то зникали похнюплені постаті шахтарів. Гордій Байда заздро стежив, як вони заходили до лампової, збиралися купками, йшли до кліті. Їхні лампочки в сивому тумані миготіли, мов світлячки в лісі. Звиклим вухом він ловив сигнали, брязкання залізних дверець і навіть крізь товсті стіни бачив, як вагончики з брязкотом вистрибували на плити й гриміли по естакаді. Байда п'ятнадцять років щоденно топтав ці плити, вдихав густий цигарковий дим, штовхався поміж обдертих, замурзаних, завжди готових на гостре слово своїх товаришів. Шахта забрала у нього молодість, мокрі вибої виссали з нього силу. Він не раз проклинав свою безталанну долю, а от зараз, коли його силою вихопили з цього чорного казана, наповненого людським клетотом, Байді тепер усе тут стало дорогим і привабливим. «Ти ще не здумай мені швендяти по шахті!» Почуття образи стискало йому серце. «Сивокіз мені заборонятиме ходити на шахту. Тебе треба гнати брудною мітлою, а не мене! Я до себе йду, на свою шахту!» І Байда, що надумав за ніч піти просто на восьмий номер попитати там роботи, круто повернув до воріт своєї шахти. «Оце я й вийшов на роботу, пане Сивокіз, тільки не радійте: робочий шпиком для вас не стане. Катюги, на чому хочуть триматися! А роботу ще знайдемо, не тільки світу, що в вікні».

Сердитий і грізний, ладний розвалити голову першому, хто б заступив йому дорогу, Байда зайшов на подвір'я.

Довкола, в сірій імлі, валялися заржавілі вагончики, залізні труби, купи битої цегли, затоптані в багно шматки линви. Раніше вони наганяли на нього нудьгу, тепер же вбирали очі, як щось дороге і звикле, без чого й життя ставало немислиме.

Побачивши Байду, шахтарі спочатку зиркали на вартового, що кунав біля контори, потім з іскорками цікавості в очах і з посмішкою на чорних губах підходили до нього й замашисто тиснули йому руку:

– Байда! Повернувся! Ну що там?

– Скоро придуть наші?

– А то вже терпіти не можна!

У голодних очах тремтіла надія, що, може, хоч він, Байда, скаже нарешті, доки ж їм ходити в ярмі з гетьманськими й німецькими занозами.

Гордій Байда розхвилювався. Вперше за все життя йому доводилось не слухати інших, а самому говорити про політику. І не тільки говорити, а й повчати людей. Він розумів, що не Семен Сухий, а партія доручила йому вести агітацію. Пригадуючи, що і як говорив у в'язниці Троян, затаючись і червоніючи, як школяр, почав:

– От пишуть про Червону армію в газеті. – Він дістав з кишені вже потерту газетку, відкашлявся й почав з Архангельська.

Коло шахтарів збільшувалося. Щоб не пропустити жодного слова, шахтарі душили в долонях кашель, який рвав їм груди.

– А взяти не можуть, – продовжував Байда, вищий за всіх на цілу голову. – Не можуть, в народі сила прокинулася. Усі заводи вийшли битися з гідрою контрреволюції.

– Ото й нам би треба.

– Звісно, під лежачий камінь і вода не біжить.

Із грудей у шахтарів з шумом виривається зітхання.

– Якби в нас менше було шкурників. А то як що – «мовчи та лиш». Максим Мостовий уже казав: «Морочать вас вариводи, а ви й вуха розвісили».

– Бо Мостовий правильну лінію веде – більшовицьку! Я там у тюрмі наслухався, надивився: меншовикові де тепло, там і він. На язик широкий, а як до діла, так і хвіст набік. Точнісінько, як наш Пантелеймон Петрович. А ще були там, що за землю й волю. Есери називаються. Все їм ставок та млинок сниться, а об робочого бояться руки закаляти. А що вже на більшовиків сичать, так більше нікуди. Ні, правильнішої за більшовицьку партію нема – до біса панів! Заводи робітникам, землю селянам, а хто не робить, той не їсть! Погана, скажете, програма?

Крізь туге коло прoderся Семен Сухий і довго тиснув Байді руку:

– Отак би й давно, Гордію. Найматись прийшов?

– Хіба такого приймуть! – сказав шахтар, із захопленням дивлячись на Байду. – Вони бояться більшовиків, як вогню.

Від цих слів Байда враз виріс у власних очах і вже з погордою сказав:

– Стану я їх, буржуїв, просити. Прийдуть більшовики – роботи усім тоді вистачить!

Від контори котився Задоя. Гордій Байда вийшов із кола.

– Ти ж навідуйся до нас, – говорили шахтарі. – Може, дещо почуєш. Правда – вона як джерельна вода.

– Ой, каламутять її попсуї! Був один такий у тюрмі.

Вийшовши з двору, він звернув у степ. На сході в червоних шматках роздертої китайки вставав ранок. Тепер Байда ступав уже твердо й упевнено. Він відчував, що в його житті от зараз трапилась якась зміна. До цього часу він був просто собі звичайний, хіба що з волячою силою, вибійник, а зараз уже на нього, на Гордія Байду, звіряються люди, просять поради.

Він розправив завжди похилі плечі і, може вперше, випростався на весь свій зріст. Гаряча кров заструмила по жилах.

– Байда ще покаже вам! – погрозив він кулаком, обернувшись до контори. – Пам'ятати-мете Байдів!

На скошених нивах жовтіла прошита срібним павутинням стерня і ніжно хрускала під важкими підшвами постолів. По черствих обніжках у сухому бадиллі шарудів вогкий вітер. Де-не-де, розплескані дощами, сиротливо чорніли покинуті копи. Господар їх, скосивши ниву, узявся, мабуть, за рушницю і, може, десь стоїть зараз на кордонах Радянської Росії або про-

бивається в приволзьких пісках на Царицин, а може, і в Сілезьких руднях копає для німців вугілля. Сухими струпами на степу сиділи селянські шахти-вертушки, заростаючи вже бур'яном. Чорним мереживом проносилось над степом гайвороння, а в небі тяглися ключі журавлів у вирш.

Гордій Байда поминув збойку й попростував до шахти, що обгорілим пеньком чорніла на зеленому полі. З околишніх рудень уже більша частина припинила роботу. Занедбані шахти тепер без затрати великих коштів економічно були не вигідні для експлуатації. Непевні сили гетьманських багнетів, власники тільки спродували німцям великі запаси вугілля з-під естакад і припиняли роботу. Там, де робітники були і вірили в повернення радянської влади, ще працювали помпи, а там, де залишалися лише діти та старі, шахти безборонно заливала вода.

Шахта № 8 була стара, маленька й занедбана, а тому ледь животіла.

– Ти найматися? – спитав його десятник.

– Найматись.

– А в Калинівці хіба набридло?

– Багато будеш знати...

Десятник прищурих очі:

– А ти думав, тут ще не знають? Я тобі от що пораджу, Гордію: катай у другий район, а тут і не пробууй.

Гордій Байда насупився:

– Гриць Духота у вас?

– Ще тримається. Ну, розкажи, що там – скоро наші повернуться?

Байда запитливо глянув у його примружені очі. Десятник посміхнувся:

– Кажи, кажи, не бійся.

– Нехай вороги нас бояться. Я не з полохливих!

Як і в себе в Калинівці, так і тут Гордій Байда спочатку говорив, що чув, а далі – й що думає сам. Надійшов ще один шахтар і, одкривши рота, мовчки прислухався до їхньої розмови, потім підступив ближче. Скоро довкола них було вже чоловік десять робітників, що працювали на поверхні. Десятник зустрічав кожного примруженими очима, ніби бажаючи просвітити наскрізь... Коли зашкутьгав до них артільник на перебитій нозі, Гордій Байда почув, як десятник застережливо смикнув його за полу. Він притишив голос, а потім і зовсім замовк. Збуджені слухачі, шукаючи причини, обернулися назад і помітили чоловіка з перебитою ногою.

– Винюхувати йде.

– Пасється, чортяка крива!

– Ану притримай його!

Кочегар почав засукувати рукава, але артільник, боязко озираючись, уже поспішно шкутьгав назад. Гордій Байда виждав якусь хвилину й закінчив:

– От і нам треба. Самим треба братись. Власть і програма більшовицька гарна: за всіх бідних дбає.

Те ж саме запитання, що й у Калинівці, почув він і тут:

– А чи ж скоро?

– Та вже недовго чекати. Як тільки буде сигнал, щоб усі, значить, разом...

Від кого мав бути цей сигнал, він не знав і вийшов із кола з рясним потом на жиловому сірому обличчі. Хто знав його раніше, задоволено посміхнувся. Інші перепитували.

– Хто це?

– Хіба не бачиш? Більшовик якийсь.

– А такий же шахтар, як і ми.

На нього тепер дивилися з особливою пошаною.

– Ми теж тут не сидимо без діла. – І шахтарі кивають на свого десятника Омеляна.

Омелян викликав Гриця Духоту. Байда поважав цього слюсаря з качиним носом за розважність і за гострий язик. Він умів до ладу вкинути слово, де треба, висміяти шкурників. Духота носив кепку на самій потилиці, а в оголених по лікті руках у нього завжди був який-небудь інструмент. Зараз він тримав якусь шайбу, а за поясом стирчав молоток з довгим держалом. Духота привітно посміхнувся, і вони потиснули руки, як приятелі після довгої розлуки.

- Максим Мостовий хотів вас бачити.
- Уже влаштувався на роботу?
- Роботи в нього вистачає, та тільки життя собаче: ховайся день і ніч.
- А де ж я його побачу?
- Ви збойку знаєте, ту, що німця вкинули?
- Ну то що?
- Навідайтесь туди завтра надвечір.

Утрюх вони вийшли на дорогу, що виблискувала накоченими коліями. Німецька військова халабуда, воркочучи кованими колесами, обігнула шахту і скоро порівнялася з ними. Зустріч з німецькими бундючними солдатами нікому з них не могла бути приємною, і вони мовчки збочили з дороги. Гордій Байда при зустрічі з німецькими солдатами згадував або Ганса, або блакитноокого юнака, що нагадував пастуха.

- Є й серед них люди з понятієм, трудящі.
- Таких тут довго не тримають, – відказав Гриць Духота, – ми тут з двома ніби домовились уже, та ви знаєте Ганса Курца. Мабуть, винюхало начальство, – не знаємо, де й поділись.
- Курц прибігав напередодні: на фронт, каже, посилають.

Від халабуди підійшов солдат із посмішкою на червоних губах. В руках у нього була новенька вуздечка. Всі троє здивовано презирнулися.

Гордій поторкав пальцями вуздечку й посміхнувся:

- Чи ти хочеш нас загнудати, чи що? Так на мене – і то велика.

Солдат повісив уздечку на руку й дістав із кишені французький ключ. Річ була потрібна, але не було потрібних грошей. Солдат, гадаючи, мабуть, що й це їм не потрібне, витяг із-за пазухи нові штани.

- Чого це ти сгродуєшся? Додому, чи що, збираєшся?

На губах у солдата заграла задоволена посмішка:

- Яволь!

Усі троє запитливо переглянулися. Гриць Духота й собі з посмішкою на губах запитав:

- А в тебе револьвера або рушниці не можна купити?
- Рефольвер? – солдат подумав. – Яволь, мошна. Рефольвер нейн, можна гвер.

Домовитися перешкодив вершник, що скавав по дорозі. Солдат на мигах показав, що він завтра теж буде проїздити цією дорогою, і побіг до своєї халабуди.

Пригода з солдатом чомусь нагадала усім сімнадцятий рік, і вони знову без слів презирнулися.

- А не провокація, бува? Мені не подобається той вершник.

Гриць Духота з десятником повернули назад, а Гордій Байда через стерню попростував до другої шахти. Всю дорогу він розмірковував над тим, що сказав німецький солдат, і нарешті прийшов до висновку, що радіти ще зарано: солдат, можливо, збирався тільки у відпустку, а може, до Німеччини повертали цілу частину. Замість неї прийде друга, і нічого від цього не зміниться.

Після хвилиної радості він ще глибше відчув своє прикре становище і вже машинально попростував утоптаню стежкою, що вела в степ.

На сусідній рудні в шахтах працювали тільки помпи. Під естакадами, на путях, заржавілі рейки заростали бур'яном. У мертвих шківів свистів вітер, а копри в сяйві золотого павутиння

стояли, мов забуті на баштанах курені. По селищу проходили поодинокі люди. Вони з жалем озиралися на сторонню людину, що даремно забилася сюди, і зникали в своїх похмурих землянках. У сухотних деревах цвіркали синиці. Але Гордій Байда зустрів і тут знайомого вибійника. Він теж уже другий місяць сидів без роботи і мріяв про той щасливий день, коли роздобуде шкапину, складе на воза своє збіжжя і помандрує, за прикладом багатьох, на село, до себе в Росію.

– Щоб хоч цих пикатих не бачити.

– Ти поїдеш, я поїду, а вони нехай грабують? Не діло, Степане. Знаєш, що мій Клим казав: «Революцію хочуть задушити, тату». Взяв рушницю й пішов обороняти. Ото правильно! І нам про це треба подумати.

Він пошарив по кишнях і дістав засмальцьований клапоть газети «Донецкий пролетарий».

– Чув, скільки їх напосіло на совєцьку владу?

Скоро біля них зібрався невеличкий гурт. Діти задирали на нього голови, як на терикон, жінки, склавши руки під сухими грудьми, прислухалися здаля. На прогнилих дошках даху сидів кіт і, не спускаючи очей з заклопотаної синиці, грівся під блідим промінням осіннього сонця.

Лягавий

У хаті було темно. Гасові лампи давно вийшли із вжитку, а маленький каганець ледь освітлював понівечені ревматизмом пальці та сухе Харитине обличчя, схилене над шитвом.

– Перестань бренькати. Краще б послухав, що батько говорить.

Ілько повернув голову, зневажливо скривив губи і знову забренькав на балалайці:

Я на бочці сиджу —
Ходить збоку качка,
Мій муж більшовик,
А я гайдамачка...

– Краще б у книжку заглянув.

– А раніше? От у Митька Куцого є книжка – про розбійника Чуркіна, ото книжка!

Харита звела на сина стомлені очі:

– Він таки доведе тебе до ума.

– А вам що?

Гордій Байда тільки зирнув на сина – і той знітився.

– А чого ж вони в'яжуть зі своїми книжками? Он Маруська дочиталася, що вже дьогтем ворота вимазали. Тепер уже мовчить, а то: «Що таке експлуатація, знаєш?» Думає, тільки вона й знає. Політичеська яка стала. А ми й без політики укоцали німця. У Гараська тепер хіба ж такий годинник – на п'ятнадцять каменів.

Гордій Байда смоктав цигарку. Від Ількових слів він одкрив рот, і засмалений недокурок із газетного паперу повис на губі.

– Кого?

– Німця.

Байда притишив голос:

– Якого німця! Не базікай.

– Не вірите? Спитайте в Гараська. Того, що з варти щез. Аж у шурфі опинився!

Полювання на німецьких окупантів по всій Україні було на той час явище поширене. Трупни знаходили в полі, на вулиці, на стійках, а то й на цвинтарі. На Калинівській рудні остан-

ній випадок трапився тиждень тому. Поставлений на варту біля динамітного складу солдат на ранок зник безслідно. Винних, звичайно, не знайшли, і постраждали за це двоє випадкових шахтарів, що вранці на тому місці зупинилися запалити цигарки. Гордій Байда догадувався, хто приклав рук до цієї ризикованої справи: Семен Сухий якось натякнув, що добули одну рушницю, і тому на Ількове зухвальство він тільки посміхнувся:

– Ой глядіть, хлопці, кому змелеться, а вам скрутиться, як будете отак базікати!

Збентежений Ілько змовк і знову забренькав на балалайці.

– А мені ото, хоч і другої вони віри, а шкода. – Харита заморгала віями.

– Все одно колись доведеться їх бити. Думаєш, сюди нашого брата, пролетаря, прислали? Аякже! Щоб на революцію захворів? Може, один-два такі, як ото трус робили, а решта все: о-о! – І для ілюстрації Байда стиснув кулак. – Як не буржуй, так куркуль. Ану замовкни, Ільку.

У хаті запала тиша. Тільки в кутку шкрябала миша. Але Гордій Байда своїм гострим слухом вловив скрадливі кроки попід стінкою, в якій було віконце. Ці кошачі кроки він чув уже декілька разів. Почалося з того часу, коли до нього вечорами стали заходити погомоніти то Гирич, то Семен Сухий або Кіндрат Сусідка, Байда діставав потерту газету «Донецкий пролетарий», і вони починали над нею мріяти. Байда двічі пробував застукати цього таємного гостя. Але кожного разу, поки він встигав оббігти землянку, там уже нікого не було. Один раз, правда, він біля причілка зіткнувся з темною постаттю, вже простяг руку, щоб схопити, і заппав Митька Куцого, що перед тим, як зайти до Ілька, чистив об ріг призьби заболочені чоботи.

Таке настирливе підглядання починало дратувати Байду. Сьогодні він вирішив перехитрити верткого чоловіка і, підморгнувши Ількові, хукнув на каганець. Трохи почекавши, вони навшпиньки вийшли в сіни. Щоб сінешні двері не рипіли, Байда ще вдень помастив іржаві завіски салом, але Ілько зачепив цеберку, і вона загриміла по долівці. Як хутко потім вони не оббігли з обох причілків землянку, але вже нікого біля вікна не застали. Навіть близько жодної живої душі не знайшли.

Гордій Байда роздратувався і поклав, хоч би довелося витратити ніч, але спіймати цього таємного відвідувача.

До Ілька сказав:

– Іди спати.

Сам він вийшов на вулицю й попростував через майдан на край селища до Гриця Духоти. У призначений час він ходив на збойку, просидів там, як дурень, цілу годину й нікого не дочекався.

«Що вони, глузують з мене, чи що?»

У комендатурі світилися всі вікна. Повз вікна ходила якась постать і своєю тінню стирала жовті плями на землі. Сьогодні по шахті пішла поголоска, що ніби на станції з німецьких офіцерів солдати уже зрізають наплічники. Ті солдати, що були на рудні, теж ходили, мов кури, зігнані з сідала, навіть почали посміхатися до робітників і запобігливо уступатися з дороги.

– Може, і в них революція почалась? – говорив до себе Байда...

Не маючи тепер такої інформації, яка була у в'язниці, Гордій Байда переживав почуття, подібне до глухоти, і це дратувало. Він навіть носом чув, що вже тягне свіжим повітрям. Гриць, напевне, має які-небудь відомості, і Байда досить енергійно постукав у двері. У хаті відразу погасло світло. Густе бубоніння голосів теж стишилось, немов перед носом у нього зачинили двері, оббиті матою. Він підійшов до вікна і вже тихше подзьобав пальцем. Рука одхилила запинало, і жовта пляма прилипла до шибки.

– Грицю, це я.

– Ви самі?

Байда згадав про таємного відвідувача й насторожено озирнувся.

– Та більше не видно нікого.

Запинало знову впало на вікно, і після паузи прочинилися двері.

– Заходьте. – Він прошепотів це ледь чутно, і Гордій Байда від цього пройнявся таємничим настроєм.

У маленькій, повній цигаркового диму кімнаті каганець стояв під стільцем, а довкола кривого столу і на лаві в сутінках сиділи Василь Моренко, Гнат Убогий, Семен Сухий, десятник із восьмого номера, його звали Омеляном, та ще Власов із Платонівки з гармонією на колінах і затушкана в теплу хустку Маруся. Біля ліжка, де залишалося три кроки вільного місця, ходив у потертій шкіряній куртці Максим Мостовий.

Гордій Байда від такої зустрічі знітився і, затуливши собою двері, далі не рухався.

– Ти лягавого за собою не привів? – спитав Убогий, наставляючи до вікна вухо.

– Оглядався, так не видно було. До мене теж унадилась якась чортяка. Я вам не заважаю?

– Сідай, – сказав Мостовий. – Що чувати про Кліма?

– Давно вже не мав звісточки. Може, ти що чув?

– Чув. Живий, здоровий і недалеко. Під Белгородом. Червона армія, товариші, готується Україну визволяти.

– От дякую тобі, що сказав, а то люди питають, де наші? А я й сам не знаю. Та ще хтось пускає чутки, що ніякої нашої армії немає, розбіглась, а правителі повтікали до Москви.

– Брехня! Так і кажи всім: Тимчасовий робітничо-селянський уряд України не розбігся, а продовжує працювати в Курську. І Артем наш там. Гадаєте, повстання, які вибухали й вибухають на Вкраїні, і всі страйки отак самі по собі виникають? Усе це треба було організувати, а потім і керувати. Ми не хвалимось, німецькі газети самі пишуть, що громадянська війна на Україні набирає форм добре організованої партизанської війни. А «Киевская мысль» так та просто пальцями на нас указує – по селах, каже, розбрелися більшовики, які агітують селян. Правда, агітують. Усе це організовує наш уряд і Центральне бюро комуністичних організацій на окупованій землі. А тепер готують до наступу і Червону армію.

– А з німцями ж як? – запитав Гнат Убогий. – Кажуть, що в Німеччині теж революція почалась.

– Це факт. Революція в Німеччині – це значить кінець окупації! Але в цих частинах, що душили Україну, не дуже щось радіють з революції. У солдатські Ради пролізли офіцери. Кажуть, що не будуть уже втручатись у війну нашу з гетьманом, виїдуть до Німеччини, але щоб їх пропустили із зброєю.

– А навіщо тепер їм зброя?

– Зрозуміло навіщо. Душити свою революцію!

– Чорта пухлого! – вигукнув Власов і натиснув на перламутровий гудзик. Гармонія пронизливо писнула. Побачивши невдоволену гримасу, з якою на нього зиркнув Мостовий, Власов поклав гармонію на ослін.

Гордій Байда слухав Мостового з широко відкритими очима. Той же тобі Троян! Чи вони всі такі головаті – більшовики? Він враз відчув, ніби й сам порозумнішав, і вже сміливіше сказав:

– Ні, оружними цих душителів випускати не можна.

– Малувато в нас зброї на таке діло, – сказав Гнат Убогий.

На весь загін самоохорони, що був створений ще під час першого страйку, було тільки п'ять гвинтівок і три револьвери. Командував загоном Василь Моренко.

– Можемо дістати ще десять револьверів, – сказав Мостовий. – Хто б поїхав? Тут недалеко.

– Щоб не кинулось нікому в вічі, Гордієві треба з'їздити, – сказав Семен Сухий. – Раз ми вирішили прийняти його до партії, то оце й буде йому партійне доручення.

– Що ти на це скажеш, Гордію?

У Гордія Байди аж залоскотало в грудях. Стіни землянки ніби розсунулись, і він побачив перед собою усе селище, всю країну, уярмлену німцями, гайдамаками; а напружать сили

Артем, Троян, Мостовий, Сухий і він з ними – і ярмо затріщить, полетять шкереберть і кайзери, і гетьмани. Піддай, Гордію!

– Давай, – сказав він враз голосно, – давай! Раз хочуть задушити революцію, поїду, куди скажете, голими руками буду душити буржуїв. А що повірили старому, за це спасибі!

– Може б, ти взявся й загоном командувати? А то Василь необучений, та й важко йому з ногою!

– Коли доручаєте, буду. Унтер-офіцером служив. А зброю від німців одіб'ємо. Я вже надумав як.

– Ану скажи!

– Засідку на шляху треба зробити. Гвинтівки будуть на задніх підводах. Треба тільки щось придумати, щоб їх відірвати від обозу. Тоді голими руками можна буде взяти.

– Щось дуже просто в тебе виходить, – сказав Мостовий. – Німці не такі дурні, щоб розвісити вуха. Ще хоч би кулемет був.

– І кулемет зробимо. Раз сил у нас малувато, треба на хитрощі пускатись. Коли тільки це буде?

– Про день виїзду німецької залоги не тяжко буде довідатись.

– А я можу ще списів наробити, – сказав Гриць Духота. – У дев'яност п'ятому році на Віровській рудні теж, кажуть, не вистачало зброї, так що робітники придумали? Нарobili собі залізних списів! І ми можемо зробити і – в штики на німця!

– Обдумайте, товариші. А то зброю чи відіб'ємо, чи ні, а людей можемо загубити. Припоручимо це товаришеві Байді. Згода? Може, мене не буде, Гордію, тоді з Гнатом порадься. А зараз послухаємо Марусю.

Маруся здригнулась. Вона сиділа запишавшись, з червоними від хвилювання щоками. А коли в її бік зиркав гострими очима Мостовий, вона, як і інші, упокорено ніяковіла.

Їй було доручено організувати допомогу родинам червоногвардійців. Робилось це під виглядом допомоги солдаткам. Розповідаючи, як вона збирала кошти, одержу, борошно, Маруся з натугою підшукувала потрібні слова і соромливо червоніла, а коли вимовила, двічі спіткнувшись, слово «пролетаріат», і зовсім зніяковіла.

– Ти сама це робила? – запитав її Мостовий.

– Дівчата з відкатки допомагали. Раніше і заїкатись не можна було, на сміх знімали, а тепер самі бігають, щоб якусь роботу давала.

– А на страйк пристануть?

Маруся кивнула головою.

– Ти ще серед платонівських дівчат попрацюй. А то вони осторонь тримаються, думають, що коли живуть по хатах під солом'яною стріхою, то шахта їх не обходить. І шахти наші, і земля наша. Народ один, і ворог у нас один – капітал. На цьому, товариші, можна й закінчити!

Присутні повставали з місць, почали розминати пересаджені ноги, а Власов обережно пробігся по голосниках.

– А що ще я в тебе хотів спитати, – сказав Байда. – Про товариша Трояна нічого не чув? Пам'ятаєш, разом з тобою в тюрмі сидів?

Мостовий наморщив чоло, ніби пригадував, потім глибоко зітхнув:

– Повісили, катюги, Трояна.

– Повісили? – У Байди аж витяглося обличчя.

– Там же, у дворі тюрми. От був комуніст, Гордію! Таких небагато на світі.

Присутні поодино, насунувши на очі кепки, залишали землянку. Байда все ще стояв серед кімнати, як громом прибитий. Мостовий торкнув його за лікоть:

– Повертай до збойки і зачекай – поговоримо, а за вчорашній вечір пробач. Не міг прийти.

По сонній вулиці дзвінко заголосило на всі голосники «страданіє». Гордій Байда пішов у протилежний бік і зупинився під акацією. Він хвилювався, як людина, що ступила на тонкий лід над глибокою водою. До другого берега далеко, а лід тріщить під ногами. Відповідальність, яку на нього щойно поклав підпільний комітет, наповнювала світ новим змістом. Тепер йому хотілось говорити й говорити, розкрити своє заскорузле серце, в якому осіло стільки затамованих образ.

Попід парканом тихою ходою наблизився Мостовий. Із темноти вирізнялось одне тільки обличчя. Байда відділився від акації й пішов поруч з ним.

– Ну, Максиме, раз мене зробили командиром, дістану зброї, усю шахту оборужимо.

– Тихше!

У нічний тиші за їх спиною хруснула суха гілка. Вони озирнулись і проти світла комендатури ясно побачили контур якоїсь людини, що, ховаючись, припала до стовбура акації.

– Лягавий, – прошепотів Максим. – Засипались...

У Байди війнуло холодом поза спиною.

– А може...

– Лягавий, вислідити-таки. Тепер провалять і цю квартиру. – Він говорив біля самого вуха, спокійно, ніби помітив ревнивого парубка з колякою, а не шпика.

– Іди й балакай, а я почекаю на нього.

– Та я кулаком його...

– Тихше. Є в тебе хустка? Заткнеш рот.

Сам Мостовий скинув із себе шкіряну куртку і ліг тут же в рівчак. Гордій Байда підвищив голос і, ніби щось допитуючись, почовгав далі. Проти темного неба їх не можна було бачити, тоді як у протилежний бік усі речі вимальовувалися чіткими контурами з золотим бережком.

Таємничі тінь, зачувши попереду кроки, відділилася від акації, перебігла до похиленого стояка біля воріт, потім попід парканом, скрадаючись у темряві, почала назирці посуватись за Байдою. Мостовий вискочив із рівчака, коли тінь проминула його, і одним стрибком накинув невідомому куртку на голову. Для того це було так несподівано, що він не встиг навіть крикнути. Гордій Байда, здавивши його за горло, запхав йому в рот хустку. Ремінцем Мостовий за спиною зв'язав руки.

– Бери його за ноги.

– І куди?

– У шурф гада!

Почувши це, спійманий упав на землю і зав'юнився, як черв'як, насаджений на гачок. Байда схопив його на оберемок, потім затиснув під пахву і тюпцем побіг на пустир.

У бур'янах за висілком із рота невідомого, що бився об кульшу у Байди, затичка випала, і він раптом голосно закричав. Куртка Мостового все ще закривала йому голову. Байда, отерілий від несподіванки, кинув невідомого на землю і вдарив по голові кулаком, а Мостовий стиснув йому горло своїми пальцями:

– Пошукай затичку!

Гадаючи, що вона десь під курткою, Гордій Байда здер її з голови. На все обличчя, спотворене передсмертними корчами, з'яв широко одкритий рот з вишкіреними зубами. Задихаючись без повітря, невідомий підкидався, бив ногами об землю і, мов вуж, в'юнився під руками Мостового.

Крик із степу, мабуть, долетів до комендатури, бо звідти засюрчав тривожний сюрчок. Не знайшовши затички, Гордій Байда похапцем затис йому рот широкою долонею. Невідомий враз затих, востаннє здригнувся і витягся.

– Тікаймо!

Гордій Байда ще раз заніс над прибитою до землі головою свій важкий кулак і зупинився вражений. Нерухоме вже обличчя видалося йому враз знайомим.

Із селища чулося поспішне тупотіння.

– Тікаймо! – крикнув Мостовий.

Вони побігли в степ і хутко зникли в темряві осінньої ночі.

Додому

Вчинивши несподіване вбивство, Гордій Байда до самого ранку не стулив очей. Всю ніч він переборював у собі нестерпуче бажання вернутися до своєї жертви і ще зазирнути їй у спотворене корчами обличчя, що видалося ніби знайомим. Тепер воно стояло йому весь час перед очима і кидало то в жар, то в холод. Він уже боявся, що Мостовий помилився, що задушили вони ні в чому не повинну людину, яка тепер ніколи не дасть йому спокою.

Лякаючись самотності, ледве дочекавшись світанку, Байда з прихованою надією розбудив Ілька:

– Ти вчора бачив своїх хлопців?

Потривожений раніше часу, сонний Ілько незадоволено лупав очима і довго не міг зрозуміти.

– Ну, Гараська, Митька Куцого бачив?

– Ну то що?

Знервований Гордій Байда не міг уже володіти собою і підвищив голос:

– Я тебе питаю – бачив?

З хатини визирнула злякана Харита.

– Я сама, я сама. Вставай, синку.

– Ну бачив! – обізвався Ілько.

– Коли?

– Гараська в шахті бачив.

– А другого?

– Ну чого ти в'їдаєшся до хлопця? Ну забіг до нього увечері на хвилинку Митько Куций, так хіба вже йому не можна і з товаришами водитися?

– А ти доглядай там горшків. Коли він забігав?

Ілько вже зовсім розбуркався і сів на своїй постелі:

– Як тільки я в хату повернувся, і він прийшов.

Митько Куций, як казав Ілько, був недовго і жалкував, що не застав батька вдома.

– Я йому сказав, що ви пішли, мабуть, до Убогого, так він і побіг за вами.

У Байди враз упав голос. Тепер уже не було сумніву, що в бур'яні на нього в останню хвилину дивилися очі Митька Куцого. Щоб на всякий випадок відвести від себе слід, Байда тут же придумав маневр:

– І мені він потрібний. Зайдеш скажеш йому.

– Не піду!

– А це що за новості?

– Погиркались учора, – вставила Харита.

– А чого ж він однаково дружить що зі мною, що з Гекалом із варти. Якого приятеля знайшов!

Коли б Байда почув це від Ілька не в таку хвилину, він, певне, зрадів би, але зараз тільки ще більше розгнівався:

– А ти раніше не бачив, що воно за стерво собаче, той Куций? Зараз же мені збігай!

Ілько, насупившись, посьорбав кулешику і гримнув дверима. Гордій Байда, перед тим як покинути хату, мусив знати, на яку ступити, щоб не накликати на себе підозри. Те, що він вранці посилав до Митька Куцого сина, послужить йому, коли що, для виправдання. Ілько ж принесе і всі чутки, якщо труп уже знайшла варта. «Та кому в голову прийде, щоб я завівся

з хлопцем? Це ж не з п'яних очей», – розраджував себе Байда, вкриваючись холодним потом. Він поліз до кишені за хусткою і пополотнів: хустку він посіяв десь на пустирі, затикаючи нею рота задавленому.

Це була та ниточка, якої він більше за все боявся. Волосся на голові здибилось, і вся кров ураз ніби зупинилась у жилах. Знервований вкрай, він уже борсався, як муха в павутинні. Не надумавши втекти зразу куди-небудь, він розумів, що тепер уже про це нема чого й думати, проте почав хутко збиратися. У вікно заглядав уже сірий ранок, і на шибки сідали білі сніжинки.

Падав перший сніг.

Гордій Байда визирнув надвір. Сніг уже припорошив землю і біленькими шапочками сидів на коляках. Байда подумав, що сніг, напевне, присипав і хустку, і знову завагався зі своїми зборами.

Ілько повернувся блідий і захеканий. Хвилюючись і погрожуючи, він розповів, що Митька Куцого задушила варта. Робітники зняли вже такий гвалт, що варта й не показується.

– Ми їм цього не подаруємо!

Але для Гордія Байди не все ще було розв'язане. Сумніви про помилку не переставали турбувати його совість.

– За віщо ж його задушили? Що там подекують?

Цього не міг зрозуміти Ілько. Не за партію ж анархістів? Він уже починав розуміти, що то були дурощі. А що почав приятелювати з вартовиком, та ще з Гекалом, – це вже підозріло.

– Кажуть, що він, мабуть, агентом у варті служив! – Ілько, видно було, перелякався і винувато кліпав очима.

Гордій Байда довго дивився мовчки на Ілька, потім з полегшенням зітхнув і кинув на лаву шапку, яку вже зібрався був надіти:

– Так он хто був твій Митько! Ну, такого падлюку не шкода. Зовсім не шкода. Шпик, значить. Туди йому й дорога! Так це, може, й Гарасько такий?

Збентежений Ілько витріщив очі:

– Щоб Митько Куций...

– Тому ми й не могли нікого вловити під вікном. Ти тільки до нього, а він прикинеться Митьком Куцим – і до тебе, як святий. Шкода, що не знав, я б йому живому язика вирвав! – Тепер Гордій Байда дихав на повні груди, він ніби вдруге народився на світ і згадав про денні турботи. Куций більше вже його не цікавив, треба було думати про те, з чого починати підготовку до проводів німців. Заворушення серед робітників зараз було дуже велике. Тепер з охочих пристати до нього можна легко хоч і сотню скласти, аби тільки остаточно довідатися про час виступу німецької команди. Допоміг йому в цьому німецький телефоніст.

Остаточно переконавшись, що ніяких слідів убивць Куцого варта не знайшла і дозволила вже батькам забрати труп додому, Гордій Байда вийшов і собі з хати. Під ногами ніжно хрускав перший сніг. За ніч він старанно окутав забруднену землю в білі простирала. Обрії розсунулись, шахтні будшлі стояли в білих очіпках. Хто де не йшов, тепер було видно здалеку. Із Платонівки черідкою тяглись шахтарі, а здавалось, ніби на Калинівку наступає цеп. Можливо, тому так поспішно німецький телефоніст знімав зі стовпів телефонний дріт. Оглянувшись назад, він побачив зацікавленого його роботою Гордія Байду і запобігливо викрикнув:

– Revolution!

– Виїздите?

Гордій Байда знав із німецької мови тільки слово «щорік» і вирішив з ним добитися потрібних йому відомостей.

– Виїстіте! – повторив солдат, як папуга.

– Куди виїздите?

– Куди виїстіте? Nach Haus. То тома!

– Додому. Зараз, чи що?
– Ніхт зараза. Морген, морген!
Останніх слів Гордій Байда не зрозумів і знову спитав:
– Так коли назад, значить, цюрік? Сьогодні, завтра, темно, цюрік, – і для пояснення заплющив очі і, мов сліпий, витяг уперед руки.
Солдат довго морщив лоба, нарешті прояснів:
– Ніхт темно, ніхт, морген, – і махнув рукою в бік станції.
– Ну, їдьте до біса. А приїдете в свою Німеччину...
– Дойчланд!
– Я ж і кажу – Німеччину, так і Вільгельма вашого, як ми Миколу, до стінки – і пах, пах!
Німецький солдат від слів «Німеччина» і «Вільгельм» розплився в посмішці, але, зрозумівши Байдину пораду, злякано закипав сорочачими очима:
– Wilhelm ist Keiser.
– А що ж, як кайзер? У нас був справжній цар, і того не злякались.
Від шахти йшов Семен Сухий з перев'язаним оком.
– Чого ти витріщився? Ячмінь вирядився! Так от з кого лягавих набирали! А скільки ще їх вештається між нами.
– Якби знав, язика б йому вирвав.
Сухий запитливо й здивовано втупився в Байду. Байда, щоб перевести балачку на інше, кивнув на телефонний стовп, де дятлом лазив телефоніст:
– Виїзять!
– Ніби...
– Навіть сьогодні, чи що? Я тут балакав з ним.
– Завтра. Один приносив до мене маузер. Завтра, каже.
«Оце добре!» – Гордш Байда сказав це до себе. До завтра він ще встигне переговорити з Гнатом, а Гриць Духота і Власов нароблять списів.
– Ти як думаєш, Семене? – І він розповів йому про свій план захоплення у німців зброї.
Семен Сухий пожував кінчик солом'яного вуса і знизав плечима:
– Мені теж здається, що німці не будуть ув'язуватися в бій. Додому повертають!
– Кому охота буде ризикувати, раз він їде вже додому? Ото й приходить вдосвіта в лазню, а я піду ще де з ким побалакаю.
Телефоніст, як жук рогатий, уже сповзав униз. На землю сипалась, мов вишневий цвіт, паморозь.
Байда знову кивнув у бік німецького солдата й додав:
– Щоб і дітям своїм заказали ходити по легкий хліб на Україну.
Вони торкнулися пальцями посивілих шапок. Байда переступив рівчачок і пішов навпростець через майдан, прокладаючи по білому снігу перший слід.

Засідка

Було ще темно, коли до лазні почали сходитись шахтарі – поодиночі, по двоє. Щоб не привернути будь-чиєї уваги, світла не світили. Всі відчували серйозність справи і говорили схвильованим шепотом. У темряві Гордій Байда вгадував, коли зайшов Люй Лі, Семен Сухий, Кіндрат Сусідка. Власов прийшов, як завжди, з гармонією і привів чоловік десять хлопців із Платонівки. Потім забряжчало залізо.

– Списи? – теж пошепки запитав Байда.
– Принесли. Розбирайте!

Гирич запропонував, за його власним винаходом, імітувати торохкалом у порожній бочці кулемет.

– Що це тобі – маневри? – сказав Байда, побачивши в цьому несерйозне ставлення до такої важливої справи. – Можуть так торохнути, що й ноги витягнеш.

– Треба, треба, – настоював Гирич. – Доки розкумекають – злякаються, а тут зразу в штики. Інакше, що ти зробиш з п'ятьма гвинтівками?

Зброї, звичайно, було мало. Це добре розумів Байда. Доводиться розраховувати більше на раптовість наскоку і на списи. Гирич вирішив, що переконав Байду, і вже розповідав про механізм свого «кулемета».

Тим часом прийшли майже всі, хто погодився взяти участь у цій ризикованій операції. Можна було б уже вирушати, але Ілько, посланий наглядати за зборами німецької команди, і досі не повернувся. Збиті докупі люди, чоловік тридцять, простоявши на ногах більше години, почали нервуватись:

– Може, він там у коника грає?

– Знайшов на кого звіритись! – говорили по кутках. – Ану нехай збігає хтось інший.

Затримка починала вже нервувати й Байду, але, ображений за сина, він гостро відказав:

– Значить, якась причина на те є. Що ж, Ілько без голови? По Климовій стежці хлопець іде.

У хаті запанувала важка тиша: не таким був Клим, але і в багатьох присутніх були свої діти, і вони розуміли Гордія. Нарешті під вікнами почулися кроки.

– Біжить хтось.

– Ото він і біжить, а ви – в коника...

Захеканий Ілько вскочив до лазні і ще з порога гукнув:

– Збираються запрягати!

– Багато? – запитало разом кілька голосів.

– Шість возів і дві тачанки, а солдатів налічив у дворі чоловік тридцять.

– Я на себе двох беру, – сказав Власов.

Хтось крикнув, хтось зітхнув, а один сказав:

– Навкулачки то я б і трьох викликав, а з цією штрикачкою проти кулемета...

– А кулемети в чохлах?

– Познімали, – сказав Ілько.

– Не бачив, на якому возі набої, гвинтівки? – спитав Байда.

– Усі вози були вже ув'язані.

– Ну то будемо рушати!

– А мені що робити? – спитав Ілько, на якого навіть списа не вистачило.

– Будеш за розвідника. Виходьте, та не всі зразу. Грицю, веди частину через Бабачку, а ти, Власов, своїх поза шахтою.

– Чекайте, – сказав Гриць Духота, – а що, коли вони поїдуть не на Мандриківку, а на Оленівку?

– Здрастуйте! Чому це тобі в голову таке прийшло?

– Туди шлях кращий.

Від Калинівки найближча залізнична станція була Мандриківка, але дорога пролягала через яр. До Оленівки справді була краща дорога, але ж туди далі аж на п'ять верст. Із селища до цих станцій вели різні дороги.

– Що у них, коні вироблені? – сказав Байда, якому і на думку не спадало, що маршрут німецької команди може бути іншим. – Що вони, того горба не осилять?

– А чого їм осилювати горби? Скільки часу витрачається на довший шлях, стільки ж і на переїзд від Мандриківки до Оленівки. А коні казенні.

«А й правда, – подумав про себе Байда, – звичайно, резон їхати на Оленівку!» Але ж це руйнувало всі його плани. Байду аж у жар кинуло. Головне, що не було вже часу, щоб довідатись, та й у кого довідаєшся, як по-німецькому ніхто з них не знав. А тим часом люди стояли,

не рушали з місця, бо вже багато пристало на думку Гриця Духоти – на оленівському шляху треба перестрівати німців. Почали дратуватись: «Оце так розвідка. Може, дурно тільки час прогаємо!»

Байда захвилювався: на нього було покладено справу. Трапиться невдача – засміють люди, і Мостовий буде невдоволений. Враз йому спало на думку, як здавалось, найкраще рішення: послати про всякий випадок частину людей до цегельні на оленівському шляху. Своїми силами вони, звичайно, не подужають німецької команди, коли вона справді піде на Оленівку, але мусить зав'язати перестрілку, щоб затримати їх, а тим часом наспіє на підмогу решта з мандриківського шляху. Там воно недалеко. Байдина думка всім сподобалась, але охочих відділятися од гурту знайшлося небагато. Довелося Байді просто назвати, кому рушати до цегельні. За старшого настановив Гирича з його бочкою.

Зоставалось уже недалеко до ранку, коли по залишках розвіяного вітром снігу від лазні в різні кінці зачовгали обережні кроки. Обходячи комендатуру, в якій уже стояли навстіж двері, Гирич зі своїм десятком пішов повз крайні хати Собачіївки. У спітнілих вікнах де-не-де вже блимали підсліпуваті каганці, а далі панувала ще темна ніч. Ілько, здригаючись од холоду й хвилювання, весь час втягав голову в плечі і, доки дійшов до старої цегельні, відчув, як у нього від надмірної обережності заболіли в'язи.

Зруйновані будівлі цегельні стояли обабіч дороги. Розмістивши людей, Гирич з бочкою, що мала імітувати кулемет, обрав собі позицію під крайньою повіткою. Ілько мав виглядати валку на дорозі. Він тепер бігав вперед і назад, щоб зігрітися й позбутися неприємних дрижків, від яких цокотіли зуби. У вухах дзвеніла тиша, тільки на шахті розмірено чохкав паровик. Нарешті із селища долетів гуркіт кованих возів. Ошиновані колеса пронизливо завищали в наповнених снігом коліях. Німецька команда вирушила на станцію. Ілько, знаючи в Калинівці кожну п'ядь землі, намагався відгадати напрямок валки і тільки даремно наставляв вуха: обидві дороги з селища йшли спочатку одною вулицею і тільки на виїзді розходилися вилкою.

Скавуління шин і цокання коліс наближалось щохвилини, а разом з тим зростало і хвилювання. В Ілька руки вже не попадали в кишені. Щоб зігрітись, він щодуху погнав до селища, але вже на півдорозі ясно почув, що валка йшла просто на нього. Вражений, Ілько зупинився, прислухався уважніше: валка йшла на Оленівку. Тепер його вже опанувало почуття мисливця, на якого йшов великий звір. Повний войовничої відваги, він кинувся назад.

Принесену Ільком звістку на цегельні зустріла могильна тиша. Він уже подумав, що всі розбіглися, як з темряви почувся притишений голос Гирича:

– Чуємо... Лягай у рівчак!

Ілько пробіг повз повітку і впав за купу цегли. Поруч, ніби коло забуреного вагончика, хтось голосно сопів у рівчаку. Не більше як за три хвилини з дороги почулися розмірені удари об мерзлу землю кованих підшов, пиркання коней і приглушені голоси. Ілько визирнув з-за купи і на сірому тлі побачив попереду валки солдатів. Вони йшли розстрільною і в руках тримали гвинтівки наготові. З гвинтівками в руках ішли солдати і по узбіччю дороги, майже перед самим носом Ілька.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.